

A MAGYAR BIBLIA

IRTA

HARSÁNYI ISTVÁN
SÁROSPATAKI THEOL. AKAD. TANÁR

BUDAPEST, 1927.

A BETHLEN GÁBOR IRODALMI ÉS NYOMDAI R.-T. KIADÁSA

ELŐSZÓ.

A „BETHLEN KÖNYVTÁR” e kötete a magyar bibliával, a magyar bibliafordítások történetével foglalkozik. Megírására az a körülmény sarkalt, hogy mindezekig nélkülöznünk kellett olyan munkát, mely kitűzött tárgyunk történetét legalább vázlatosan felfeleleje. A róm. katolikus bibliafordítások történetével — sajnos — csak egy 56 lapnyi irodalomtörténeti tanulmány foglalkozik (a Gerő Jánosé. 1901.), amely azonban boldog elfoglaltságában úgy a Huszita-bibliát, mint Komjáthy, Pesti és Sylvester bibliafordítását még mind r.-kath. egyházi munkáknak tartja. Emellett telve van botrányos hibákkal is. Szerinte pl. „a *Proféták által*... kezdetű distichonok” a *Pesti bibliafordításában*, az ajánlás után, a négy evangéliom előtt állanak (39. l.).

Ha a magyar bibliafordítások történetén végigtekintünk, sajnálattal látjuk, hogy Méliusz Újtestamentom-fordítása, mely 1567-ben Szegeden, vagy inkább Debrecenben jelent meg nyomtatásban, ma már egy példányban sem, sőt még töredékben sem ismeretes, holott *Ember Pál* és *Horányi* még láttak belőle egy-egy példányt. Elveszett Méliusz Ézsaiás-fordítása is, mely szintén megjelent nyomtatásban; elveszett *Félegyházi Tamás* Újtestamentomának második kiadása, mely 1609-ben, Debrecenben került ki a sajtó alól; elveszett az apokrifus-könyvek löcsei, 1716-iki kiadása (Károlyi-ford.); elveszett a teljes *Károlyi*-biblia boroszlói, 1725-iki kiadása (ennek sok példányán Amstelodam olvasható; csak újtestamentomi része ismeretes Amstelodam kiadási hellyel); valamint a Pozsonyban nyomtatott, de Amsterdam kiadási hellyel jelölt 1734-iki Újtestamentom (Károlyié) is. Hazánkban egy példányban sem ismeretes az 1745-iki utrechti, és az 1757-iki ugyanottani bibliakiadás (utóbbiból *Ballagi A.* látott egy példányt Genfben).

Bizodalommal és tisztelettel kérem a bibliás olvasókat, hogy a most említett, eddig ismeretlen bibliafordítások és bibliakiadások föl kutatásában segítségemre jönni kegyeskedjenek

Sárospatak, 1927. február hó 15.

HARSÁNYI ISTVÁN

theol. akad. tanár, főisk. főkönyvtárnok.

1. A magyar biblia a kódexek korában. 1416—1533.

A nemzeti nyelvű bibliák virágkora a reformációnak, az emberi lélek eme legdiadalmasabb szabadságharcának korába esik. Igaz ugyan, hogy már a keresztyénség első századainak vezető elméi is iparkodtak gondoskodni arról, hogy a keresztyén egyházba tóduló pogányok az új vallás szent iratait saját nemzeti nyelvükön olvashassák, de mégis a reformáció tette a Szentírást a nemzetek, a népek könyvévé. Az tette magyar nemzeti népkönyvvé is.

Már a reformáció nagy úttörői, az úgynevezett előreformátorok egyik legelső feladatuknak tekintették, hogy a nép kezébe nemzeti nyelvű bibliafordítást adjanak. Ezzel az volt a céljuk, hogy a hitnek és erkölcsi életnek főforrását a nép maga olvashassa s így személyesen győződjék meg az általuk prédikált tanok helyes voltáról. Különösen *Wiclef János* angol előreformátor († 1384) sürgette állandóan, hogy a bibliát a nép nyelvére kell lefordítani. Ő maga járt elől jó példával. Lefordította az egész bibliát angol nyelvre s az ő elveit helyeslő papok faluról-falura járva terjesztették azt a nép között.

Wiclef iratainak tanulmányozása folytán s elveinek hatása alatt lett előreformátorrá a cseh *Huss János* († 1415), akinek követői hit dolgában szintén a Szentírást tartják egyedüli forrásnak és zsinórmértéknek.

1. A huszitizmusnak Magyarországon is sok követője volt. *Wic!ef* és *Huss* reformátori eszméit *Huss* bizalmas barátja, *Prágai Jeromos*, maga hirdette Budán (1410). A Prágában tanult magyar diákok is lelkes terjesztői lettek az új tanoknak, amelyek az északnyugati Felföldön, az Alföldön és Erdélyben csakhamar elterjedtek s a gyülekezetek templomaikra, jelvényül, kelyhet festettek. Hussnak magyar követői, *a magyar husziták ajándékozták meg a magyar nemzetet az első teljes bibliafordítással*, amely eszerint a legrégebb magyar bibliafordítás. Volt ugyanis köztük a Duna melletti Kamenic községben (Szerém megye) két kiváló, tudós pap, *Pécsi Tamás* és *Ujlaki Bálint*, akik a prágai egyetemen tanultak s akik mélyen érezvén a magyar nyelvű biblia szükségességét s annak az új tanok terjesztésében való kiváló fontosságát, már 1416-ban hozzáfogtak a teljes bibliának magyar nyelvre való fordításához. Dolgoztak is nagy buzgósággal egészen 1436-ig, úgyhogy már több huszitaszellemű gyülekezet hallgatott irányító szavukra, amikor azonban a Lépes György által „rühes juhoknak” nevezett magyar husziták üldözésével is megbízott olasz minorita szerzetes: Marchiai Jakab, hirdett inkvizitor kegyetlenkedései elől, a kamenici polgárok egy részével, éjnek idején Moldvába kellett átshöknöök, ahol folytatták reformátori működésüket s az oda menekült husziták több mint hatvan községet és mezővárost szerveztek. Magyar földön megkezdett bibliafordító munkásságukat is ott fejezték be. *Ujlaki* Moldvából Törökországba ment, hol reformátori elveiért a szultán megnyúzatta. *Pécsi* Moldvában maradt s folytatta működését.

E magyar, huszita szellemben működött előreformátorok, az Ó- és Újszövetséget magukban foglaló kézíratos bibliafordításának nemcsak hogy eredeti példánya nem maradt az utókorra, de sőt három kódexben fennmaradt másolata sem foglalja magában a teljes szöveget. E három kódex, a *Bécsi-* vagy *Révai-*, a *Müncheni-* vagy *Jászay-* és az *Apor-kódex*.

A *Bécsi-kódex* a bécsi udvari könyvtár tulajdona. Három kéz írása. A müncheni kódexszel egyidőben, vagyis 1466 körül készült. Megvannak benne a következő kánonikus és apokrifus könyvek: Rűth, Judith, Eszter, Makkabeusok (II. könyv 7. és 6. rész), Báruk, Dániel, Hóseás, Jóél, Ámós, Abdiás, Jónás. Mikeás, Náhum, Habakuk, Zofóniás, Aggeus, Zakariás és Malakiás könyve.

A *Müncheni-kódex*, szintén negyedréti alakú, 108 levélből álló papiroskódex. Egy kéz írása. Készítője Németi György, aki Moldvában, Tathros városában fejezte be a másolást 1466-ban. Magában foglalja a Máté, Márk, Lukács és János írása szerint való evangéliumot. Arra, hogy miképen hangzott az akkori kiejtés szerint egy bibliai szakasz, álljon itt a Miatyánk, amely az Úr Jézus imádságának legrégibb (Máté VI. 9—13.) magyar szövege:

Mi atyánk, ki vagy mennyekben,
szenteltessék té neved.

Jöjön té országod. Legyen te akaratod,
miként mennyen és azonként földön.

Mi testi kenyerönk fölétt való kenyeret adjad
mű nekönk ma

És bocsássad mű nekönk mű vétetönket,
miként és mű bocsátonk nekönk vétetteknék.

És ne vigy münket késértetbe.

Do szabadóch münket gonosztól Ámën.

Az *Apor-kódex* (nyolcadrét alakú, papiroskódex, 93 levél) több helyen, különösen elől, igen csonka. Három kéz írása. A Székely Nemzeti Múzeum tulajdona. Íratásának idejét a XV. század második felére teszik. Ez a kódex a huszita bibliából a zsoltárokat (LV—CL.) foglalja magában. Tartalmaz még himnuszokat, imádságokat és elmélkedéseket.

Tekintettel arra, hogy a Szerémségben *Pécsi és Ujlaki* működési helye: Kamenic volt a huszita mozgalomnak központja, továbbá arra, hogy éppen a főfészek ellen fordul a hirhedt inkvizitor haragja, végül arra, hogy az Ó- és Újszövetség iratait a köz javára magyar nyelvre fordították: — ami a római katolikus egyházzal szemben már magában véve is eretnokség és forradalmi tény volt — *Pécsi Tamás és Ujlaki Bálint* méltán nevezhetők *magyar előreformátoroknak*, bibliafordításuk pedig huszita bibliának.¹ Az egykorú krónikáiról annyi és akkora eretnokséget talált az ő Szentírás-fordításukban, hogy azt, reformátori fellépésük s bibliafordításuk révén, e világi ember el sem számlálhatja.

A fordítás nyelve nehézkes, darabos, döcögös. Lendületességről, zengzetességről még szó sem lehet.

¹ „*Huszita biblia*” és nem Ferenciek bibliája, mert a fordítókat tévesen nevezték Ferenc-rendi szerzeteseknek. A forrásul szolgáló krónika nem mondja ezt, sőt közvetve, ennek ellene mond. Nem a Ferenc-rend tagjai és szelleme alkották a legelső magyar bibliát, hanem Huss előreformátor *magyar követői*, a magyar előreformátorok: Pécsi T. és Ujlaki B. Ujabban Timár Kálmán e bibliafordítást *premontreinek* mondja (1924). Gálos Rezső pedig azt iparkodik bizonyítani, hogy *bencés* eredetű (1926). Fárastló magyarázatásaik nem meggyőzők.

Annyira szóról-szóra fordítottak, hogy még a szórend is a latin szöveget követi. A gondolatoknak művészi tolmácsolásához még nem értenek. A helyes értelem visszaadásában bizonytalanok. Ha nem találnak megfelelő magyar szót némely latin kifejezés visszaadására: maguk gyártanak új szavakat s így ők egyszerűen mind a legelső magyar nyelvújítók is. De minden szépség és kifejező erő nélküli fordításukkal, mint úttörők, nagy mértékben megegyengelték az utat a későbbi nagy reformáció korának bibliafordításaihoz.

Nyelve, szókincese, a szaktudósok véleménye szerint, olyan következetesen egységes, hogy fordítóik nem használhattak semmiféle előző magyar bibliafordítást. Hatalmas akarás, nagy erőfeszítés eredménye tehát ez az első bibliafordítás. Óriási teljesítmény e korban a bibliának minden előző fordítás fölhasználása nélkül való tolmácsolása.

Most már lássuk, hogy elterjedt-e ez a huszita biblia, gyakorolt-e valamelyes hatást s vannak-e rokonai? A huszita biblia másolatai az eredetinek más-más részét őrizték meg. Másolták, olvasták s ha szükségét látták, ízlésüknek megfelelőleg átdolgozták a római katolikus egyházban bennmaradt papok, szerzetesek, apácák is, anélkül, hogy tudták volna, kicsoda a magyar bibliának a fordítója. A másolás munkája azonban igen fáradságos és sok időt igénylő volt s így a legrégebbi magyar bibliának nagy, általános elterjedéséről a kódexek korában nem igen beszélhetünk, bár bizonyosra vehető, hogy nemcsak annyi másolati példánya volt, amennyi ránk maradt, hanem több. Sőt átdolgozott példányok is forogtak közkézen. Ezt a huszita bibliát másolták és dolgoz-

ták át kódexirodalmunk egész ideje alatt egészen a könyvnyomtatás koráig, sőt még azon is túl, amint ezt szaktudósaink már megállapították. Általános elterjedése a husziták kiirtásával megakadt. Szövege a kolostorokban húzódott meg. Példányai nem forogtak a nép kezén.

A huszita bibliával rokonfordítások, illetőleg kódexrészletek a következők:

Első helyen áll a *Döbrentei-kódex*, melyet a beregmegyei Halábor faluból való Bertalan nevű pap készített 1508-ban. A gyulafehérvári püspöki könyvtár tulajdona. Magában foglalja a *teljes zsoltárfordítást* (az Apor-kódexben csak az LV—CL. van meg), továbbá az ó- és újszövetségi számos könyvből való részleteket. E kódex azért is nevezetes, mert ebben van a tiszavidéki izönyelvjárás legrégibb írott emléke. A legújabb megállapítások szerint a Döbrentei-kódex zsoltárkönyvének ősforrása a huszita biblia némileg már átdolgozott zsoltárfordítása (az Apor-kódexben) volt. Ugyanígy áll a dolog az evangéliumi szakaszokra, valamint Jób könyvére és a páli levelekből vett szakaszokra nézve. A Döbrentei-kódex írója ismerte a Münchener kódexbeli evangéliumfordításokat is, szintén valamely átdolgozott formában és hellyel-közzel fel is használgatta őket. A Döbrentei-kódex szerzője tehát átdolgozó volt, a Vulgata figyelembevételével. Sőt ismerte a Jordánszky-kódexben ránk maradt fordítást is. A Döbrentei-kódex zsoltárfordítása határozottan haladást, fordítási készségével, jobbításával fejlődést mutat; középen áll s így fejlődési fokozatot jelöl az Apor-, Keszthelyi- és Kulcsár-kódex között.

Rokonságban van a huszita bibliával a Velikei Ger-gely másolatában 1522-ben készült *Keszthelyi-kódex*,¹ valamint a Pápai Pál írásával írott, 1539-ből való *Kulcsár-kódex* zsoltárfordítása is, szintén a huszita biblia átdolgozott zsoltárfordítása révén. A Kulcsár-kódex nem a Döbrentei-félének másolata, de rokonságban áll vele, amennyiben ennek is ősforrása a huszita biblia.

Ugyanígy áll a dolog az 1526-ból való *Székely-udvarhelyi-kódexszel* is, amely Nyujtódy András szerzetes fordítása. Ebben Judit könyve a huszita biblia átdolgozott, ránk nem maradt szövegére, egybevetve a Vulgátával, a válogatott evangéliumbeli szakaszok pedig ugyancsak a huszita bibliából táplálkozó Döbrentei-kódex második részére vezethetők vissza. A huszita bibliának tehát egy egész századon át nagy hatása volt kódexirodalmunkra. Fordítói nemcsak ama céljukat érték el, hogy Istennek ígétjét mindenkitől, a néptől is érthető, nemzeti nyelven tolmácsolják, hanem még azt a célt is szolgálták, hogy magyar zsoltárkönyvet és az olvasásra kijelölt prófétai, evangéliumi és apostoli szakaszokat magában foglaló magyar szöveggönyvek legyenek az áhítatoskodók kezei között. Ezek mind a huszita bibliára vezethetők vissza, mint forrásra.

2. Második, az eredetileg teljes huszita bibliánál kisebb terjedelmű magyar bibliafordításunkat a *Jordánszky-kódex* őrizte meg. Diszítésekkel ékes, csonka kódex ez. Egy kéz írása. Tartalmazza az Ószövet-ségből Mózes öt könyvét (egyes részletek kihagyása-

¹ Ez a kódex 1764—1779-ig a sárospataki főisk. könyvtára volt.

val), József, Bírák könyvét, mindkettőt hézagosan. Az Újszövetségből a négy evangéliumot, az Apostolok cselekedeteit, a zsidókhoz írott levelet, Jakab levelét, Péter két, János három levelét, Judás levelét és Jánosnak a Mennyei jelenésekről szóló könyvét. Az ismeretlen nevű másoló az ószövetségi rész leírását 1519 február 6-án, a négy evangéliumét 1516 december 3-án fejezte be. E kódex tulajdonképpen három különböző időben felfedezett kéziratból áll: a Jordánszky-kódexből, a Csemez- és Jankowich-töredékből.

A Jordánszky-kódex bibliafordítója nem törekedett arra, hogy az egész bibliát lefordítsa magyarra. Ettől visszatartotta a rendkívül nehéz és fáradságos munka. Az Ószövetségből azért fordította le csak az első hét könyvet, mert csak ezeket tartotta szükségeseknek idvességünkre. (Hiányzik tehát összesen harmincegy könyv.) Az Újszövetségből is azért hiányzik annyi sok darab (Pál apostol tizenhárom levele), mert a fordító eredetileg sem tervezte azok lefordítását.

E bibliafordítás nyelve — száz évvel későbbi időből való, mint a huszita biblia — észrevehetőleg szép fejlődést mutat. Egyenletesebb, magyarosabb, kifejezőbb, erőteljesebb, bár nyelvészeti tekintetben sok sajtóssága van. Valószínű, hogy a Jordánszky-kódex fordítója ismerte s itt-ott föl is használta a huszita biblia evangéliumfordítását, valamely átdolgozott alakjában. Ez a második magyar bibliafordítás nem került a köznép kezébe.

Az eddig felsorolt kódexeken kívül még másokban is vannak szentírási szakaszok. Ezek: a *Festetich-kódex*, mely Kinizsy Pálné, született Magyar Be-

nígna számára 1493 körül készült imádságos könyv; zsoltárfordításokat is tartalmaz. (2., 8., 18., 23., 62., 66., 92., 94., 95., 99., 109., 112., 116., 119—133., 147—150. zsoltárokat.) Ezek prózai fordítása a ránk maradt zsoltárfordításoktól egészen elütő. A zsoltáron kívül van benne egy-egy szakasz János evangéliumából, Lukácséból és a Dániel könyvéből. Ez a kódex, öt zsoltárával (109., 112., 121., 126., 147.) szoros összefüggésben áll a *Czeh-kódexszel*, amelyet szintén Kinizsi Pál özvegyének készített egy M. nevű szerzetes 1513-ban. Csak a Festetich-kódexben is meglevő öt zsoltárfordítás van meg benne.

Az 1526—27-ből való *Érdy-kódex* is tartalmaz az egész évre való egyházi beszédekhez textusul szolgáló ó- és újszövetségi szakaszokat. Szentírásfordítási részletek olvashatók a következő kódexekben is: az 1506-ból való *Winkler-kódexben* (evangéliumi szakaszok) és az 1520-ban készült *Pozsonyi-kódexben* (szintén evangéliumi szakaszok).

Meg kell még említeni az 1556—1563 közt iratott *Balthyány-kódexet*, amely azonban már teljesen a reformáció szellemének terméke. *A legrégebbi református kézirat os énekeskönyv ez*, amely ötvenegy verses zsoltárfordítást, továbbá egyéb bibliai részletfordítást foglal magában, ezek egyikét verses alakban. Nem is fordítások ezek a szó szoros értelmében, hanem önálló, szép stílusú feldolgozások. A többi kódexekben már csak szentírási idézetekkel találkozunk.

3. A kódexek korából való harmadik bibliafordítás volna a *Báthori László* pálosrendi szerzetes († 1484 után) fordítása, de ebből egyetlen fejezet, egyetlen vers sem maradt az utókorra. Csupán csak Gyen-

gyesi. Gergely pálosrendi szerzetes 1525-ben írt krónikájában van róla szó, amely szerint Báthori az egész bibliát lefordította magyarra s e fordítása Mátyás király könyvtárába került. Némelyek megpróbálták bizonyítani, hogy a Báthori-féle állítólagos bibliafordítás a bécsi kódexszel, mások meg azt, hogy a Jordánszky-kódexszel, ismét mások meg azt, hogy a Keszthelyi-, Kulcsár- és Döbrentei-kódex ma már ismeretlen ősforrás-szövegével volna azonos, de e kalandos következtetések közül a tudományos kritika előtt egyik sem bizonyult elfogadhatónak, sőt még valószínűnek sem.

Az elmondottakból kitűnik, hogy a kódexek korában a Szentírás, a Vulgátát véve figyelembe, a maga egészében, tehát az apokrifus könyvekkel együtt, le volt fordítva magyarra. A huszita biblia eredeti példánya, az egykorú krónikás följegyzése szerint, magába foglalta *mindkét szövegséget*. A több tekintetben csonkán ránk maradt másolatok és átdolgozások azonban, sajnos, már nem őrizték meg számunkra a Szentírás összes könyveit. A másolási munkával megbízott egyének vagy a maguk számára dolgozó írók és átdolgozók rendszerint csak azokat a közkeveltségnek örvendő bibliai könyveket, szakaszokat másolták le, illetőleg dolgozták át és írták be gyűjteményükbe, amelyekre legnagyobb szükségük volt, amelyek a legszebbek s a kultuszi és magánhasználatra legalkalmasabbak, legkedveltebbek voltak. Előtűk a gyakorlati cél, a használhatóság volt a fő dolog. Innen van, hogy pl. a Királyok, Krónikák, Esdrás, Nehémiás (a Vulgátában a Királyok I—IV. feje), Tóbiás, Prédikátori könyv, Ezékiel, Makka-

beusok I. könyvét hiába keressük. Ezekre a szigoruan zsidó vonatkozású iratokra a gyakorlati életben nem volt szükség.

Mindenkor legkedveltebbek voltak a zsoltárok, továbbá a Jézus életét, szenvedését, halálát és tanításait magukban foglaló evangéliumok.

Kódexirodalmunk bibliafordításai között két kódexben találkozunk verses fordítással. És pedig egy ószövetségi részlet (XC. zsoltár) fordításával a Keszthelyi-kódexben és (a zsoltárok önálló verses feldolgozásán kívül) egy újszövetségi részletével a Batthyány-kódexben (Lukács I., 68—79 vers). Ezek a legrégebbi *ősi nyolcas* versformában készített magyar bibliafordítások. A verselés mindkét kódexben eléggé természetes és folyékony. Különösen az a Batthyány-kódexben. Szilády Áron szerint a Keszthelyi-kódexben a XC. zsoltár verses fordítása a Bornemisza 1582-iki Énekeskönyvéből való s XVII. századi kézírta bele.

Az előreformáció szelleme által megteremtett s csupán csak hiányos másolatban ránk maradt első magyar bibliafordítás, a huszita biblia, a nagy nyilvánosságnak volt ugyan szánva, de nem terjedhetett el általánosan, nem különösen a nép körében, mert az új mozgalom vezetőit és követőit, mint eretnekeket, kegyetlenül üldözték. Hogy a huszita templomok mellé olvasószobákat rendeztek volna be, amelyekben a szent iratok kéziratos példánya állott, mint Pál, a nólai püspök egykor tette, arról egyetlen följegyzés sem maradt ránk. Egyébiránt a ferencrendi krónikaíró nem csupán csak azért nevezhette Pécsi Tamást és Ujlaki Bálintot kész eretnekeknek, tudatlan theo-

logusoknak, mivel a *spiritus sanctus* kifejezést (= szent lélek) *zent zelleth*-nek fordítják, hanem általánosan ismert huszita irányú és eredményes, buzgó működésük miatt is. A fordításban elkövetett hiba csak egy ok arra, hogy annál inkább aláássa a szerinte veszedelmes, eretnek vezetőférfiak hitelreméltségét és megbízhatóságát.

2. A magyar biblia Komjáthy Benedektől Károlyi Gáspárig.

1533—1590.

A magyar nyelvű biblia a nép kezébe a réformáció századában a könyvnyomtatás útján jutott el. Sajtó útján való sokszorosítás nélkül, pusztán kézi másolás által, kódexek formájában, az előállítható példányok igen korlátolt száma miatt, nem válhatott volna népkönyvvé sem a maga egészében, sem részleteiben. Valódi népkönyvvé, olvasott Isten igéjévé, amely az egyszerű, szalmafedeles házak komótján vagy mestergerendáján is helyet foglal, a sajtó és az iskolák felállítása tette, amelyekben a nép fiait megtanították írni és olvasni.

A nyomtatásban megjelent magyar bibliafordítások gazdag sorozatát *Komjáthy Benedek* nyitja meg Pál apostol leveleinek (Az zenth Paal leueley magyar nyeluen) Krakóban, 1533-ban, özvegy Perényi Gáborné, született Frangepán Katalin költségén megjelent kiadásával. Komjáthy a bécsi egyetemen tanult.

Tanítói pályára készült. Husztról Perényiné hívta meg 1530 körül Nyaláb várába, hogy egyetlenegy fiának, Jánosnak tanítója legyen. Komjáthy a meghívást elfogadja. Alig fog hozzá Perényi János tanításához, úrnője többször említi előtte, hogy örömet akarná hallani Szent Pál apostol leveleit, ha valaki megmagyarázná azokat. Bár Perényinénél Szent Pál levelei magyarázva valának, mégis unszolja s inti Komjáthyt, hogy nézze át s vizsgálja meg a kezei közt levő fordítást, hogy teljes-e az s jól van-e deák-ból magyarra fordítva? Komjáthy átnézi s nemcsak az értelmét, de még az olvasását is nehéznek találja. Úrnője ismételt kérésére hozzáfog a fordítás munkájához s arra törekszik, hogy Pál leveleinek értelmét lehetőleg világossá tegye. Némely deák szót két vagy három magyar szóval is tolmácsol a könnyebb értelemnek okáért. Főcélja, hogy a szent szöveg teljesen érthető legyen. 1532 márciusában már készen van a fordítással. 1533-ban meg már ki is kerül a sajtó alól.

Komjáthy fordítása nehézkes, bőbeszédű és terjedős. Arra törekszik, hogy a szöveg megértéséhez szükséges magyarázat bennfoglaltassék a fordításban, hogy így az olvasó az üdvösségnek útját könnyebben megtalálhassa.

A páli levelek ama fordítása, amely a Perényicsalád könyvtárában megvolt, minden bizonnyal *kézírtos* és nem nyomtatott példány volt. A tudósok véleménye szerint ez a kódex valószínűleg a legrégebb magyar bibliafordításnak, a huszita bibliának Pál leveleit tartalmazó s már valamikor ismeretlen kéztől átdolgozott töredéke lehetett. Erre abból a körül-

ményből lehet következtetni, hogy Komjáthy körülíró fordításában olyan szavak, kifejezések találhatók, amelyek a huszita biblia Szent Pál leveleit tartalmazó töredékének átdolgozásában megvoltak. Oly fordítás volt ez, amelynek töredékei megtalálhatók a Döbrentei-kódexben. Így a Komjáthy fordítása a Döbrentei-kódexszel is szoros rokonságban áll. Komjáthy bibliafordításának a huszita bibliához való viszonya beszélő bizonyosság arra nézve, hogy hazánkban a reformáció irodalmának fáklyája az előreformáció tüzén gyuladt meg. (Mészöly.)

Komjáthy, az eddigi megállapítások szerint, Erasmusnak, a humanista tudósok fejedelmének újszövetségi kommentárjából fordított, aki lelkesen szorgalmazta az újszövetségnek minde nép nyelvére való lefordítását és terjesztését. Az egyes levelek elé lefordította mindazokat a tájékoztató bevezetéseket, amelyeket Erasmusnál talált. A fordításnál figyelembe vette a Perényinétől neki átadott kéziratot fordítást, a doktorok magyarázatait s talán más kéziratot magyar fordítást is, amelyhez hozzájuthatott.

Az az ívrét alakú nyomtatvány-töredék, melyet Fraknoi Vilmos 1879-ben egy krakói nyomtatvány táblájában fölfedezett s amely a római levélhez írt magyarázatból való, szerintem, sem nem abból a fordításból való, amelyet Perényiné átadott Komjáthy-nak (mint Fraknoi gondolja), sem nem az 1533-iki kiadás próbanyomása (mint Szilády Áron és mások gondolják), hanem Komjáthy olyan nyomtatványából való, amely csupán csak Pál apostol római levelét foglalta magában Erasmus tájékoztató magyarázatával együtt. Erasmusnak ugyanis az Újtestamen-

tumhoz írott új szellemű, népszerű, építő magyarázatai nem egyszerre, hanem egymást követőleg jelentek meg. Legelsőben a rómaiabeliekhez írott levél magyarázata látott napvilágot 1517-ben Antwerpenben, majd még ugyanazon évben, 1517-ben Löwenben is megjelent. 1518-ban ismét két kiadást ért Baselen. Ezt fordíthatta le Komjáthy bécsi egyetemi hallgató korában s adta ki Krakóban. Ebből való, szerintem, a Fraknoi-féle töredék. (E. Ph. K. 1925:154.)

Komjáthy bibliafordítása kétségtelenül a reformáció szellemének gyümölcse. Perényiné, a mélyen valóságos, bibliaszerető úrnő, maga is lelkes híve volt a reformációnak s áldozatkész pártfogója az új szellemen készített munkáknak. Komjáthynak úgy Perényinéhez intézett ajánlólevele, mint a levelek előtt levő tájékoztató bevezetések hűen visszatükrözik protestáns theologiai álláspontját. Így pl. a rómaiabeliekhez és a galatákhöz írott levelek magyarázatában kiemeli és erősen hangsúlyozza, hogy az Isten előtt való megigazulásra nézve nem a ceremóniák, a külső cselekedetek, hanem a Jézus Krisztusba vetett hit a fődolog. Nyomatékosan ismétli és vallja Pállal, hogy a bizonyos igazság és tökéletes idvesség a törvénynek segítségével nélkül, a tiündöklő, fényes evangélium által és csak a Krisztusban való hit által adattatik egyenlőképen mindenikünknek.

A fordító és úrasszonya Szent Pál leveleinek magyarázatos magyar kiadásával azt a célt szolgálták, hogy a reformáció eszméinek szélesebb körökben is híveket szerezzenek. Hogy e célból éppen Pál leveleit adják ki, az könnyen érthető, mert a reformátorok éppen Pál levelciben találtak igen sok olyan

részletet, amelyek reformátori elveiket, tételeiket igazolták és erősítették. Komjáthy fordítása ma már könnyen hozzáférhető. Kiadta a Magyar Tudományos Akadémia 1883-ban Szilády Áron nagybecsű jegyzeteivel.

Ugyancsak a reformáció eszméinek szolgálatára jelent meg nyomtatásban a második bibliafordítás is: *Pesti Mészér Gábor* Újtestamentuma, Bécsben, 1536-ban. Nem az egész Újtestamentum fordítása ez, hanem csak a négy evangéliumé. Pál levelei után három évvel, ime megszólalnak magyarul az evangéliumok is. És ugyan mire is lehetett volna a reformáció lelkes bajnokainak, védelmezőinek, vitázóinak égetőbb szüksége, mint arra, hogy hallgatóik immár maguk, a saját szemükkel, a saját értelmükkel, ítéletükkel győződjenek meg arról az Írásokból, hogy azok a hitbeli igazságok csakugyan úgy vannak megírva a könyvek könyvében, ahogyan azokat ők hirdetik, ők prédikálják. Ugyan mire is lehetett volna égetőbb szükség, mint a Pál leveleire és Jézus vallás-erkölcsi életelveit, tanításait magukban foglaló újszövetségi iratokra, amelyek jó tanubizonyyságot tegyenek a hívek kezében a reformáció eszméinek jogosultsága, életképessége, helyessége és diadalomra hivatott volta mellett. Az Újszövetség az a forrás, az a zsinórmérték, amely alapján kétséget kizárólag meg lehet állapítani a maga szemével látó és a maga fejével gondolkozó olvasónak, hogy helyes-e, igaz-e, a Szentírásan nyugszik-e mindaz, amit a reformáció szónokló bajnokai hirdetnek, tanítanak? Várva-várt könyv volt ebben a vajudó időben a Szentírás bármely részletének magyar fordítása, de mégis különö-

sen várt volt, Pál levelei után, a négy evangélium! Ha a humanisták folytonosan azt sürgették és hangsúlyozták, hogy: *vissza a forrásokhoz*, akkor most a reformáció bibliás bajnokai jogosan követelik a nagy Erasmussal, hogy: *vissza Jézushoz!* A reformáció üdítő szellemétől megtermékenyített e korbeli magyar költők méltán is panaszozzák, hogy bizony addig:

*„a bibliának nem vala hire,
csak az breviárnak nagy sok kenyere,
a Krisztus Jézust senki sem hirdette!”*

Pesti a bécsi egyetemen tanult 1536—38-ban. Theológiát hallgatott, de a papi pályától visszalépett. Mint mesefordító és szótáríró, kiváló tudós hírében állott. Bibliafordításához írott előszava világosan igazolja, hogy a reformáció szellemében fordítja le az evangéliumokat. Erasmussal, a nagytehetségű, nagyobb tudományú és legnagyobb ítéletű, kora legbölcsebb s mindenkinek ítélete szerint legtudósabb fiával együtt ellentétes álláspontot képvisel azokkal szemben, akik nem akarják, hogy az együgyű emberek is olvassák a nép nyelvére fordított Szentírást. *Amint a nap közös mindenki-vel: úgy a Krisztus tudománya is az*, mely minden korú, nemű, sorsú, nyelvű s állapotú embernek szól. Óhajtja, hogy a földműves az eke mellett, a takács a vetélőnél ezt énekelje s az utas ilyen olvasmányokkal könnyítse az utazás unalmát. Hivatkozik Jeromosra, aki lefordította a Szentírást dalmát nyelvre, pedig ő az eretnekeknek kalapácsa volt. Tudósok tekintélyétől vezettetve és keresztyén testvéreitől igen gyakran kéretve, meg néha a saját lelkétől is haj-

taíva, elhatározta, hogy a keresztyén társadalom javára lefordítja a négy evangéliumot. Azelőtt a Szentírást nemcsak hogy nem tanulta, de sőt meg sem ízlelte. A fordításnál igénybe vette a legjelesebb emberek segítségét. Nagy fáradsággal dolgozott, hogy az evangélium fénye minél tisztábban terjedjen széjjel, hogy Krisztus vezesse, mint fénylő oszlop, érzéseinket. Mindenik evangélium előtt közli Hieronymus után az illető evangélista élettörténetét. A szöveg nincs versekre osztva, hanem csak fejezetekre, épp úgy, mint Komjáthynál. A nehezebben érthető helyeket a lap szélén rövid magyarázattal világosítja meg. Bécsi tanárai közül hárman, műve megjelenésekor, versekkel üdvözölték, melyek az előszó után állanak.

Pesti fordítása sokkal jobb, mint a Komjáthyé. A körülírásokat, bőbeszédűséget gondosan kerüli. Hűségre, tömörségre, világosságra törekszik. Nyelve, az akkori nyelvbéli fejlettségünkhöz képest gördülékenynek, simának, tisztának mondható. Ritkaságára s nyelvkincsére való tekintettel újból kiadta 1895-ben a Magyar Tudományos Akadémia, Szilády Áron igen értékes jegyzeteivel.

Valamint Szent Pál leveleinek s az evangéliumoknak magyar fordítását nem az esetlegesség vagy a véletlen hozta létre, hanem a reformáció szelleme által éreztetett közszükséglet, úgy a teljes Újtestamentum magyar fordítását is a közszükséglet teremtette meg. Az eddig magyar fordításban megjelent szent iratok kétségkívül legfontosabb részei az Újszövetségnek s a reformáció hívei is ezek után vágyakoztak első sorban, hogy az új mozgalom jogosultságát s eszméinek

bibliai alapokon való felépítését a maguk értelmének világánál lássák igazolva az egyetlen forrásból: az Isten igéjéből. Az új hit lelkes prédikátorainak, lelkesí és világi bajnokainak ajkairól elhangzott tanítások, agitációs beszédek idézeteit, hivatkozásait s azok helyességét immár maguk a hallgatók ellenőrizhették Pál leveleiből s a Jézus beszédeit tartalmazó evangéliumokból, de még mindig hiányzott az első keresztyén egyházközség sorsát, Pál apostol térítői útjait tartalmazó Apostolok cselekedeteiről s János apostolnak a keresztyének üldöztetését rajzoló Mennyei jelenésekről szóló könyvének, meg a Jakab, Péter, János és Judás neve alatt ismeretes hét közönséges levélnek honi nyelvű fordítása.

Ezekre sem sokáig kellett várakozniok. Megszó-laltak ezek is magyarul és pedig nem külön, hanem az egész Újszövetségnek teljesen új fordításában, amelyet *Sylvester János*, a dunántúli vidékek kiváló és nagyhírű reformátora készített, aki főleg nagybecsű írásaival szolgálta a reformáció ügyét. 1541-ben jelent meg e jeles fordítás, a reformáció ügyét szóval és cselekedettel elősegítő földesurának, Nádasdy Tamásnak költségén Újszigeten.

Ez a bibliafordítás azért is nevezetes ránk nézve, mert ez a Magyarországon kiadott legelső tisztán magyar nyelvű könyv. Nincs versekre osztva ez sem, mint elődei, hanem csak részekre. Szerzőnk, akit széleskörű reformátori és tudományos tevékenységéért magyar Melanchtonnak is szoktak nevezni, hogy a Szentírás olvasására mintegy ránevelje a közönséget, illetőleg hogy azt az olvasásra megtanítsa: magyar Újszövetségének megjelenése előtt, 1539-ben, egy la-

tin-magyar nyelvtant ad ki. Sőt már előbb, 1527-ben, két nyelvtani munkát bocsát közre tankönyvül a magyar népiskolák számára. Ezekben jelent meg a legelső nyomtatott magyar szöveg. E nagy úttörőnk, aki énekeket is szerzett a reformáció szellemében, még arról is nevezetes, hogy ő mutatott rá népköltészetünk gazdag voltára és jelentőségére s ő írta a legelső magyar nyelvű kitünő párverseket.

Magyar párversekben írta meg bibliafordításának elején közölt s a magyar néphez intézett ajánlását, valamint a műve végén a tartalmát röviden összefoglaló verseit. Ez az öt vers, száztizenhárom párversben van megírva. Sylvester lelkét mennyei öröm, paradicsomi boldogság tölti el, mikor bibliafordításával elkészül s lelkesült szavakkal adja a magyar nép kezébe:

Az ki zsidóul és görögül és vügre diákul
Szól vala rígen, szól néked az itt magyarúl...
Minden népnek az ű nyelvén, hogy minden az Isten
Törvényinn iljen, minden imádja nevét.
Itt vagyon az rejtek-kincs, itt vagyon az kifolyó víz
Itt vagyon az tudomány, mely örök íletet ad.

Sylvester korának kiváló tudósa volt. Többirányú úttörő munkálkodásával kiváló helyet foglal el a magyar közművelődés első nagy hősei között. Bibliafordítása megbecsülhetetlen értékű emléke a korabeli magyar irodalomnak. Tanult a krakói, wittenbergi egyetemen, hol Luthert és Melanchtont hallgatta. 1544—1553-ig a bécsi egyetem tanára volt. 1553 körül a debreceni iskola tanítója. Lelkes híve a lelkiismereti és tudományos szabadságot hirdető reformáció nagyhatású és hódító elveinek.

Az Újszövetséget az eredeti görög nyelvből fordította. Azonban elődeinek példája szerint, a latin Vulgatát s Erasmus híres magyarázatos Újtestamentumát, egyéb hasznavehető magyarázatokkal együtt, szem előtt tartotta. Fordításában nem törekszik olyan kimért tömörségre és kevésszavúságra, mint Pesti, de fejlett nyelvérzéssel, erőteljes magyarsággal fordít s kifejezéseiben a szépségre, világosságra gondosan ügyel. Fordítása bibliafordításaink sorozatában emelkedő fokozatot képvisel. Valamint elődei: Komjáthy és Pesti, úgy ő is a nagyhírű Erasmus hatása alatt áll.

Bibliafordítását I. Ferdinánd magyar király fiának, Miksa és Ferdinánd hercegeknek ajánlja. Fordításának megjelenésekor a Komjáthy és Pesti kevés számú példányú fordítása elfogyott. Újtestamentuma olyan közkedveltségnek és általános használatnak örvendett, hogy három évtized múltán, amikor pedig a Heltai-féle Újtestamentum már 1562 óta közkézen forgott, közkívánatra ismét ki kellett adni. Ez a második kiadás javított szöveggel 1574-ben, Bécsben jelent meg. Ezt már nem a hányatott életű reformátor rendezte sajtó alá, aki a hagyomány szerint 1572-ben Csehországban halt meg, hanem a nyomdász, Stainhofer Gáspár.

Torkos András 1736-ban Wittenbergben megjelent Újtestamentumának előljáró beszédében azt állítja, hogy magyarra legelőször a csepregi lutheránus kollegium fordította le az Újtestamentumot, de ennek példányai a kollegiumnak keserves esete és a protestánsok siralmas háborúságai s üldöztetései miatt annyira elfogytak, hogy azoknak csak nyomdoki is

alig maradtak. Torkosnak ez az állítása azonban egyetlen adattal sincs igazolva. Hogy hol, mikor és milyen formában jelent meg Sylvester előtt, arról egyetlen forrás sem beszél. Igaza van Mossóczi Institoris Mihálynak, aki szerint a Torkostól említett Újtestamentum alatt a *Sylvester Újtestamentumát* kell érteni. Ballagi Mór a Monyorókeréken 1589-ben megjelent Evangéliumok és Epistolákra gondolt, de az nem egyéb, mint Heltai korábbi (1550—52, 1570—74 közt megjelent) ily című művének utánpótlása.

Sylvester Újtestamentumának megjelenése után hét évvel, 1548-ban, a szentírásfordítások sorozatában egy új részletnek, a *Zsoltárok könyvének* magyar prózai fordítása jelenik meg a reformáció híveinek nagy örömeire *Benczédi Székely István* szikszói református lelkész szorgalmatoskodásából Krakóban. Ezt a fordítást is a közszükséglet teremtetten. A Gávai Lukács vitélő nemes férfiúhoz intézett ajánlásában ugyanis elmondja, hogy sok jámbor keresztyén kérte már őt arra, hogy a Soltárt magyar nyelvre fordítsa. Ezek sürgetésének óhajtott eleget tenni. Ime, a reformáció eszméire oly fontos és egyedül zsinórmértéknek tekintendő Újszövetség után az ótestamentumi könyvek közül legelőbb azoknak legszebb gyöngye, a Zsoltárok könyve szólal meg magyarul.

Székely a héber eredetiből fordított. A fordítás nehéz munkájában nem használta fel a tőle nem messze eső kódexirodalom emlékeit (Döbrentei-, Keszthelyi-, Kulcsár-, Apor-, Festelich-kódex). Ezeket vagy nem ismerte, vagy nem férhetett hozzájuk. Fordítása oly nehézkes, az eredeti szöveghez a szórendben is oly annyira hozzátapadó még a legszebb

részletek tolmácsolásánál is; annyira csin, szépség, lendület és költőiség nélküli gépies fordítás, hogy a korában megvolt kéziratos zsoltárfordítások felhasználásának, értékesítésének művében semmi nyomára sem akadunk. Könyvének első része a zsoltárok szövegét tartalmazza. Minden egyes darab felett ott áll az illető zsoltár rövid, tömör tartalmi kivonata. Könyvének második része a nehezebben érthető részleteket magyarázza meg psalmusonként. Így tehát Székely nemcsak bibliafordító, hanem írásmagyarázó is. Nincs olyan zsoltár, amelyben valamelyes magyarázni való zsidó szólást vagy nehezebb helyet ne találna. Magyarázatai erőltetettek, hogy ne mondjuk erőszakosak, mert pl. a második zsoltár, szerinte, rendre leírja a Krisztus születését, háborúságát, halálát és feltámadását, holott az tisztán Istent dicsőítő zsoltár. Szerinte a VIII. zsoltár is Krisztusra vonatkozik. Mind a százötven zsoltár szerzője maga Dávid, aki, szerinte, az ő énekeiben a Krisztust hirdeti. Székely előtt, zsoltármagyarázataiban, a gyakorlati és nem a tudományos cél lebegett. Álláspontja tisztán dogmatikus. Célja az, hogy dogmatikus jellegű magyarázataival az egyházi hittani nézeteket a zsoltárokból is igazolja.

A Zsoltárok könyvének magyar nyelvre való fordítását az a körülmény is siettette, hogy a reformációnak, különösen szabadelvűbb irányának: a kálvinizmusnak vezető elméi, abból indulva ki, hogy csak azt fogadják el, ami a Szentírásban benne van, arra törekedtek, hogy még énekeiket is a *Szentírásból*, Isten ígéből vegyék s lehetőleg kerüljék az emberi szerzéseket. Innen van, hogy már a reformáció korának

legelső énekköltői (Dévai, Sztáray, Batizi, Siklós és társaik) a zsoltárok verses feldolgozására törekednek, hogy azok a gyülekezetben mielőbb énekelhetők legyenek. Balassa Bálint is átdolgozott öt zsoltárt. A zsoltároknak tőlük származó verses fordításai azonban inkább átdolgozások. (Beléjük viszik saját protestáns és hazafias gondolataikat.) *Mind a százötven zsoltárt* Bogáti Fazekas Miklós unitárius lelkész dolgozta föl versekben nemzeti dallamokra 1582 körül. Ezenkívül Bogáti lefordította, illetőleg költőileg átdolgozta a bibliai *Énekek énekét* és *Jób* könyvét. Szabad fordítások ezek is, melyekből költői tehetség tükröződik.

Bizonyára Székely prózai zsoltárfordítása szolgált alapjául a kéziratos énekeskönyvekbe fölvett, válogatott zsoltárok szintén prózai szövegének mindaddig, míg ezeket aztán rithmusos és csengő verses feldolgozás fel nem váltotta. Ő maga, zsoltárfordítását csak olvasásra, a keresztyének lelki épülésére és nem éneklés céljaira adta ki. E nagybecsű, költői bibliai rész fordítását úgy tekintette, mint nemsokára kiadandó teljes bibliafordításának első, mintegy mutatványul szolgáló részét.

Hogy az ajánlásában említett teljes bibliafordítása csakugyan elkészült, azt abból következtetjük, hogy pártfogójának, Gávai Lukácsnak tetszésétől teszi függővé annak kibocsátását. Igéri ugyanis, hogy rövid nap Isten segítségével az egész bibliát kibocsátja, ha a nevezett férfiú jó néven fogadja s más keresztyéneknek ajánlani fogja. Zsoltárfordításán kívül hit-tani művével, istenes énekeivel, legelső nyomtatott magyar kalendáriumával, főleg pedig világkrónikájá-

val, amely a legelső magyar nyelven írt világtörténet, tette nevét tiszteltté és becsültté. Ime mennyi olyan becses irodalmi termékkel ajándékozta meg a magyar nemzeti irodalmat, amije addig egyáltalán nem volt. Méltán foglalhat előkelő helyet a magyar kultúra hősei között.

A reformáció a hit és erkölcsi élet egyedüli szabályozójává, zsinórmértékévé a Szentírást tevén, az új hit apostoli buzgalmú prédikátorai és iskolamesterei úgy hivatalos, szent teendők, mint magános és társadalmi érintkezéseik s vitatkozásaik alkalmával is szüntelen az egyedül hiteles forrásra, a zsinórmértékre hivatkoztak. Egészen okadatolt volt tehát, ha a híveknek mi sem volt nagyobb melegséggel táplált vágyuk, mint az, hogy vajha mielőbb kezeik között volna már nemzeti nyelven a *Szentírás a maga teljes egészében*, hogy bármely, hittestvértől vagy ellenféltől idézett és megvitatott mózesi, prófétai, jézusi vagy apostoli mondást; mint bizonyítékot, ők maguk azon melegében felülvizsgálhassanak s arra vonatkozó helyeslő vagy helytelenítő véleményüket, egyéni meggyőződésük szerint kifejezhessék.

A közóhajnak igyekezett eleget tenni egy nagyérdemű, az irodalom több ágában jeleskedő férfiú: *Heltai Gáspár*, kolozsvári főlelképásztor, aki arra vállalkozott, hogy *Gyulai István* kolozsvári magyar lelkész, *Ozorai István* és *Wizaknai Gergely* iskolamesterekkel együtt fogja megajándékozni a magyar nemzetet a teljes magyar Szentírással.

Közös vállalkozásuknak első kötete, *A Bibliának első része, azaz Mózesnek öt könyve*, már a maga, Heltai által alapított híres nyomdában, Kolozsvárott,

1551-ben, negyedrért alakban jelent meg. A címlapon nincs megmondva, hogy ki, vagy kik a fordítók. Csak az áll ott, hogy magyar nyelvre fordíttatott a régi és igaz szent könyvekből. Már régebben megvolt nála a biblia első öt könyvének magyar fordítása. Most aztán, hogy sok kegyes ember kívánta, hogy a szent bibliát magyar nyelven olvashassa, sőt egy nemes és istenfélő személy, Fejérvárott lakozó Csáky Mihály uram, aki Kemény József gróf szerint egyike volt a protestántizmus legbuzgóbb pártfogóinak, költséget is adott reá, világ elé bocsátja. Ez az első kötet a fordítótársaság közös munkája.

A főmunkás e kötetnél, némely adatok bizonyossága szerint, Gyulai István volt, a lapszéli magyarázatok készítője pedig Wizaknai Gergely. Az előljáró beszédben elmondja Heltai, hogy a fordításnál főképen az eredetit, a zsidó bibliát követték, de előttük volt a köz deákiblia, vagyis a Vulgata is, sőt több más deákiblia is, előttük az egyéb nyelven valók is. A zsidó kifejezéseket a magyar nyelv járása szerint iparkodtak visszaadni. Azt vallották, hogy több szem többet lát. A szent szövegnek hívebb, helyesebb, magyarosabb fordítását adhatják, ha egymás fordítását átnézik s közösen beszélnek meg a homályos, nehezen érthető, megromlott szövegű helyeket. Meg aztán Heltai szász eredetű volt s csak 1536-ban, tizenhat éves korában kezdett magyarul tanulni. Szüksége volt olyan munkatársakra, mint Gyulai, Wizaknai, Ozorai, akik született magyarok voltak.

Előljáró beszédében buzdít magától az Istentől származott szent bibliabeli igaz tudománynak olvasására és megbecsülésére, mert csak a szent bibliából

ismerhetjük meg az igaz Istent. Majd hangsúlyozza, hogy bibliafordításukkal nem a maguk hasznát keresik, hanem legelőször az Úr Istennek és az ő Szent Fiának, a Krisztus Jézusnak tisztességét és az ő szent nevének magasztalását, továbbá az ő szent egyházának hasznát és minden jóban való gyarapodását. Ez a maguk elé tűzött cél egészen magasztos, nemes és igaz keresztyén lelkületről tanuskodó.

A Heltaiék bibliafordító társaságának, idői sorrendben *második* kötete nem ott folytatja a fordítást, ahol az első elhagyta, hanem az ótestamentumi apokrifus könyvek legértékesebbikét, az erkölcsi szabályok gazdag sorozatát tartalmazó *Jézus Sirák könyvét* foglalja magában, amely Heltai és Hoffgreff György nyomdájában jelent meg szintén 1551-ben. Ez volt az első apokrifus könyv, mely a XVI. században magyar nyelvre lefordított.

E könyv kéziratos fordítását Tolnárol küldték be Heltaihoz Kolozsvárra. Készítői nincsenek megnevezve. Csak annyit említ Gyulai, hogy egynéhány keresztyén atyafiúnak munkája az. Heltai a fordítás átnézését Gyulaira bízta, aki némely részleteket helyén hagyott, némelyeket pedig, világosságnak okáért, megváltoztatott, kijavított, hogy a keresztyén ifjak jobban megérthessék és igazabban követhessék. Ez az örökbecsű igazságokat tartalmazó könyv a reformáció korában a protestáns iskolákban erkölctani tankönyvül, illetőleg olvasókönyvül szolgált.

Gyulai tájékoztató előszava után a könyv summaja következik a fordítóktól. Szerintük e könyv jó erkölcsről való tudományra tanít: milyennek kell lenni az embernek Istenhez, Istennek ígüjéhez, az egyházi

előjárókhöz, atyjához, házastársához, gyermekéhez, szolgájához, jószágához, szomszédjához, a jövővényekhez, ellenségihez, fejedelméhez és minden emberhez. A fordítók annyira lelkesednek e könyv bölcs mondásaiért, hogy azt a meggyőződésüket fejezik ki, hogy aki akar, e könyvecskéből több jó erkölcsre való tudományt tanulhat, mint Plátónak és Aristotelesnek nagy hosszú könyveiből.

A fordítók és a felülvizsgáló Gyulai nem szóról-szóra fordítják e könyv bölcsesebbnél-bölcsőbb mondásait, hanem a fősúlyt a szövegben kifejezett eszmék, gondolatok lehető hű tolmácsolására fektetik. Néhol egy-egy nehezebben érthető kifejezést zárjelben bővebben is körülírnak.

Az egyes fejezetek előtt a fordítók összefoglalják röviden, tájékoztatásul, az illető fejezet tartalmát. A szöveg e fordításban sincs versekre osztva. A Gyulaitól átnézett és felülvizsgált kézirat fordítás készítői, az eddigi kutatások szerint, valószínűleg maguk a tolnai protestáns lelkésztanítók: Zigericus Imre és Tövisi Mátyás voltak s így őket kell érteni a kéziratot Heltaihoz beküldő egynéhány keresztyén atyafiú alatt.

Hogy ez az ótestamentumi apokrifus könyv már akkor lefordított magyar nyelvre, amikor az Ótestamentum kánonikus könyveinek nagy része még nem jelent meg magyar fordításban: annak oka nyilván nagybecsű tartalmában, nevelő hatású, mély erkölcsi igazságainak sorozatában keresendő.

Ez a magasra értékelt apokrifus könyv, bár már 1551-ben kikerült a Heltaiék sajtója alól, nem egy magában került forgalomba, hanem *A Bölcs Salamon*

Királynak Könyvei-vel egybekötve, amelyeknek nyomtatását már 1551-ben megkezdték, de csak 1552-ben hagyta el a sajtót.

Ez a harmadik részfordítás a Példabeszédes könyv, a Prédikatori könyv, az Énekek éneke s egy apokrifus könyv; A bölcseség könyve magyar fordítását tartalmazza. Ugyanolyan nyolcadrét alakú könyvecske ez, mint a Jézus Sírak könyve, mellyel egy kötetbe kötve került a nagyközönség kezébe. A három első könyv előtt külön-külön előbeszéd áll, mely elmondja az illető könyv rövid tartalmi összefoglalását, hogy tudniillik mire tanít az egyik, mire a másik. Az első, Salamonnak bölcs beszéde, pl. megtanít arra, hogy mint kelljen jól élnünk mind Isten, mind a világ előtt; a második, a Prédikátor könyve, megtanít a kísértésben, az engedelmességben való megmaradásra és békesseges szenvedésre; az Énekek énekét, Salamonnak legfeljebb való énekének, azaz a Dicséretes könyvének nevezi. A negyedik rész, Salamon bölcsesége, előtt olvasható előszó igazolni iparkodik azt, hogy miért csatolták Salamon könyveihez ezt az apokrifus könyvet, amelyet a régi szent atyák azért nem vettek fel a hiteles könyvek közé, mert azt, köztudomás szerint, az alexandriai Philo írta. A bibliafordító társaság azért csatolta ezt Salamon könyveihez, mert ez, szerintük, Salamonnak az Isten ígéjéről való könyve. Ez a főök int minket, úgymond, arra, hogy ezt a könyvet szeretettel olvassuk. E fordítást különben nemcsak az ifjuságnak ajánlják, hanem minden rendbeli embernek is, a felsőtől fogva mind az utolsóig. Hogy a társaság mely tagja végezte az oroszlánrészt e kötet fordítása és megjele-

nése körüli munkában, azt sem a címlap, sem az előszók nem árulják el.

Eljárásuk itt is azonos az első résznél követett fordításmóddal. A nehezebben érthető vagy homályos helyeket zárjelben bővebben megmagyarázzák. Némely tudósok szerint e ketiös kötet munkájánál Gyulai fáradozott a legtöbbit.

Ugyancsak 1552-ben hagyta el a sajtót a Heltai-féle bibliának *negyedik része*, amely a négy nagy és a tizenkét kis próféta könyvét tartalmazza.

Valamint az első résznek, úgy e negyediknek a címlapján sincs megnevezve a fordító, illetőleg fordítók társasága. Csak annyit jelez a címlapbeli szöveg, hogy a próféták írásai magyar nyelvre fordítottak a régi és igaz szent könyvekből. Így tehát ez a kötet is, mint az előző rész, a fordítótársaság munkálkodásának közös termékeül tekintendő. Az előljáró beszédben a fordítók kikelnek főképen az aféle tudósok ellen, akik azt vélik, hogy a teljes Szentírást könyv nélkül tudják és megértették s mégis úgy tetszik nekik, hogy a prófétáknak írása alávaló és haszontalan. Figyelmeztetik és kérik az olvasókat, hogy nekünk, kik keresztyének vagyunk, egyáltalán nem kell ezeket követnünk, hanem valóban és szeretettel kell olvasnunk a próféták könyveit.

A Heltai-féle részfordítások egymásutáni, gyors megjelenésében, ez 1552-ben megjelent kötet után, nyolc évi szünet áll be. Ennek oka egyfelől, különböző dolgok miatt a nyomdásztársával, Hoffgreffel való jó viszonyának megszakadása volt, úgyhogy 1553-tól 1559-ig nem vett részt a nyomda vezetésében, másfelől pedig az életviszonyaiban beállott fordulat, hogy

t. i. 1557 végén lemond kolozsvári főlelképásztori állásáról, de lelkészi hivatalát megtartja s katedrájába Dávid Ferencet választják meg, akivel aztán 1558-ban kálvinistává lesz. Az izgalmas idők nem voltak alkalmasak a nyugodt s nagy türelmet és fáradtságot igénylő munkára. De jöttek aztán a nyugodt munkára alkalmas idők is. 1560-ban kiadja Heltai saját neve alatt, saját nyomdájában a *Zsoltárt*, azaz Szent Dávid és egyéb próféták psalmusainak, avagy az isteni dicséreteknél könyvét, lapszélei rövid magyarázatokkal, az egyes zsoltárok előtt közölt tömör tartalmi kivonattal s mint könyve zárószavaiban mondja: az Úrnak tisztességére, a nemes magyar nemzetnek épülésére.

A II. János választott királyhoz, vagyis János Zsigmond fejedelemhez intézett figyelemreméltó ajánlólevelében kifejti, hogy a jó fejedelemnek kötelessége nemcsak az, hogy a polgárok élete és vagyona felett őrködjék, hanem az is, hogy a lelki dolgokban is gondozza őket, különösen, hogy az isteni tanokat terjessze közöttük. A jó fejedelemnek legszebb és legszentebb kötelessége mindent megtenni a törvényt és a nyájért. Fölkéri a kegyelmes fejedelmet, hogy nyújtson védelmet és segédelmet a nagy bajtól szorongatott anyaszentegyháznak. Az erdélyi kálvinizmus segedelemért való csdeklése ez a levél a fejedelemhez. Kéri, hogy mint király, mint a hazának atyja, az anyaszentegyháznak szemé, napja és világa, világosítsa meg egyházát Krisztus szavával. Fölszólítja, hogy fogadja kedvesen tőle e királyi zsoltárokat, mert illik, hogy a királyi könyv sentséges királynak ajánltassék. Végül Isten kegyelmét és Krisztus

védelmét kéri a királyra. Az ajánlást követő előszóban kérve-kér minden istenfélő keresztyént, hogy a zsolttároknak nagy munkával készült fordítását édes szívvel és csendes elmével fogadják. Heltai e zsolttárfordításának volt egy másik, 1561. évszámmal ellátott kiadása is, amely a János Zsigmondhoz intézett ajánlólevél nélkül jelent meg. Szövege s külső alakja teljesen egyezik az 1560-iki kiadással. Heltai a fordításnál a héber eredetin kívül a Vulgátát s kimutathatólag Luther bibliáját használta.

A sorozatban két év múlva, 1562-ben, ugyancsak Kolozsvárott megjelent kötet az *Újtestamentum* fordítását tartalmazza. A címlapon nincs kiléve a fordító neve s így kétségtelen, hogy a fordítóiársaság munkája. De nem a régi, hanem az újabb társaságé, amelyben a régebbi munkatársak közül Ozorainak és Wizaknainak helyét Egri Lukács kolozsvári magyar prédikátor és Szegedi Lajos dési főlelképésztor (Sylvester újtestamentum-fordításának bírálója, akinek már 1547-ben volt zsolttárfordítása) foglalja el. E kötet, mely már 1561-ben ki volt nyomtatva s csak a címlevél és az ajánlás nyomtatott 1562-ben, Nádasdi Annának, Majláth István özvegyének van ajánlva. Az ajánlást maga Heltai írta. A kötet végén harminchét idegen zsidó, görög, latin szó magyarázata olvasható.

A Heltai-féle bibliafordító társaság utolsó kötete, Heltai neve alatt, 1565-ben jelent meg, ugyancsak Kolozsvárott, *A Bibliának Második Része* címmel. Magában foglalja ez József, Bírák, Ruth, Sámuel és a Királyok könyveit. A keresztyén hívőkhöz intézett előszóban fejtegeti a történeti könyvek olvasásának

nagy hasznát. Megható az olvasóhoz intézett ama kérése, hogy foglalják őt imádságukba, hogy vénségében ne hagyja el Isten, hogy legyen vele és vezérelje őt, hogy életének és hivatalának a vége is legyen Ő szent felségének tisztességére, neki pedig és az olvasónak örök üdvösségére. Ha az Úr életének idejét meghosszabbítja, az olvasó hasznára való szép és szent dolgokat fog kiadni.

Ez előszó a búcsúbeszéd hangján van írva. Úgy látszik, hogy a biblia még hiányzó többi könyvét, nevezetesen a Krónikák, Esdrás, Nehémiás, Eszter és Jób könyvét, amelyek a már előbb megjelent szakaszokkal és pedig a Jézus Sírakból, Bölcs Salamonból, a Zsoltárokból álló könyvekkel együtt alkották volna a harmadik részt, nem volt szándékukban kiadni, vagy mert azok egy része már külön megjelent, vagy mert nem volt, aki a nyomtatási költséget fedezte volna. Így tehát a Heltai-féle bibliafordító-társaság kolozsvári bibliája *nem teljes* bibliafordítás. A hiányzó könyvek valószínűleg kéziratban maradtak.

A Heltai és társai nevéhez fűződő bibliafordítás nem egyöntetű, nem egyenletes, nem egységes. Nem is mindenik rész sikerült egyenlően jól, mert nem egy embernek a munkája, sőt nem is egységesen megállapított s keresztülvitt terv szerint készült. Amely könyvet az egyik fordító lefordított, azt bizonyára felülvizsgálta a másik és viszont. Van benne olyan fordítás is, amely nem a társaság tagjaitól való, a társaság egyik tagjának: Gyulainak azonban rajta van a keze nyoma. A kötetek nem a szent iratok sorrendje vagy csoportja szerint jelentek meg, hanem a

Mózes öt könyve után, amaz irat vagy iratok fordítása, amelyé vagy amelyeké éppen készen volt.

Bár a társaság az eredeti héber és görög szövegen kívül több nyelvű fordítást, köztük a Lutherét is, használt: az előttük megjelent *magyar* fordításokról, nevezetesen a Komjáthyéről, Pestiéről, Sylvesteréről és Székelyéről, a használt források felsorolásánál mégsem tesznek említést. Csak az Újtestamentum ajánló levelében és a kötet végén van a publicanus szó magyarázatánál hivatkozás Sylvester Újtestamentum-fordítására. Aazonban elődek fordításai közül nem csupán csak ezt az egyet ismerhették, mert a társaság amaz eljárása, hogy egy homályos értelmű zsidó vagy görög szót néhol kétféleképen is tolmácsol (egyiket zárójelben), arra enged következtetni, hogy elődek példája, módszere, eljárása volt hatással rájuk.

A Hetai-féle biblia, ha csonka is, nagy haladást jelent a XVI. századbeli magyar bibliafordítások sorozatában. Jelentősége nemcsak abban áll, hogy az addig magyar fordításban még hiányzó szent könyvek nagy részét adja magyarul a reformáció vitázó, szónokló, agitáló hőseinek és a nagy közönségnek kezébe és hogy segít a bibliahiányon, hanem főképen abban is, hogy mint öntudatos kritikával s több idegen nyelvű fordítás egybevetésével készült tolmácsolás, az eredeti szövegek tartalmát az előző részletfordításoknál hívebben, pontosabban s magyarosabban adja vissza.

Hogy ez a Heltai-féle bibliafordítás eme jeles érdemei mellett sem örvendett nagy és általános elterjedtségnek s maradandó hatást sem tudott a nagy

közönségre gyakorolni: annak oka több körülmény közrehatásában található meg. Ilyen volt először is az, hogy e fordítást hat kötetben, nem egyszerre, hanem a bibliai könyvek sorrendjének figyelembe vétele nélkül, tizenkét év alatt jelent meg s még így sem foglalta magában a biblia összes könyveit. Másodszor az, hogy Heltai gyors egymásutánban változtatta vallásos meggyőződését, hitfelekezeti álláspontját. Így történt, hogy Luther követői közül 1558-ban Kálvin követői közé lépett, amiért az 1560-iki medgyesi lutheránus zsinat ki is zárta az egyházból; 1569-ben pedig unitáriussá lett, amiért meg a kálvinisták fordultak el tőle. Így nem csoda, ha volt hitestvérei, akik állhatatosan megmaradtak hitük s álláspontjuk mellett: bibliafordítását nemhogy szívesen és örömet használták és terjesztették volna, hanem közönyösen viselkedtek vagy éppen elfordultak az állhatatlan hitű, meggyőződését máról-holnapra változtatgató reformátortól és bibliafordításától. Nyilván ez a népszerűtlenség, ez a tőle való elfordulás volt az oka annak, hogy 1574-ben, az ő Újtestamentum-fordításának rideg mellőzésével, a közkedvelt, általánosan ismert és nagy elterjedtségnek örvendő, immár teljesen elfogyott Sylvester-féle Újtestamentumot adják ki második kiadásban Bécsben. Pedig Heltai a maga fordítását jobbnak tartotta a Syvesterenél, ami meg is felelt a valóságnak. Hogy jobbnak tartotta, az kitűnik Újtestamentumához írott ajánlóleveléből, amelyben azt mondja, hogy a Sylvester Újtestamentumának fogyatkozásait az istenfélő keresztények meg tudják ítélni, ha egymás mellé tartják a két munkát.

A Heltai nevéhez fűződő bibliafordítás a benne sok helyen előforduló szószerinti fordításoktól s az ezekkel járó idegenszerűségektől eltekintve, nagy kincse magyar nemzeti irodalmunknak, mert a XVI. század harmadik negyedéből felöleli akkori egész szókincsünket; emellett megőrzött a nép ajkán élt számos olyan tözsgyökeres magyar kifejezést és szólásformát, amelyeket egyébként azon korbéli nyomtatványainkban hiába keresünk. Néhol költői erő és lendület is érezhető a kötetekben.

Megjegyezzük, hogy a szóról-szóra való fordítással a fordítók minden időben az eredeti szöveg szépségének visszaadására törekedtek. Erre törekedett nyelvünk kétszáz évvel későbbi, halhatatlan emlékü reformátora: Kazinczy Ferenc is, mikor Cicero, Sallustius, Lessing, Goethe kifejezéseit és mondatszerkezteit szóról-szóra lefordította.¹

A biblia második részének, vagyis az ószövetségi történeti könyveknek magyarra való fordításán Heltaival egyidejűleg dolgozott Debrecenben *Méliusz*

¹ Heltai nevéhez fűződik még az *Evangeliumok és Epistolák* című, 1500—1552. közt általa és Hoffgreff által Kolozsváron nyomtatott, gyakorlati célt szolgáló könyvecske. Az evangéliumokból és levelekből válogatott szakaszokat tartalmaz az ő fordításában, melyeket az egyházi év vasárnapjain, ünnepnapjain s a szentek ünnepein szoktak a keresztyének gyülekezeteiben olvasni és hirdetni. Ugyanez megjelent ugyanott 1550—52. és 1570—74. közt is, utánnymata pedig Monyorókeréken, 1589-ben. A XVI. század második felében Debrecenben is megjelent egy ilyen nyomtatvány. Érdekes, hogy egy Farniola Bálint nevű nyomdász egy kolozsvári kiadást (valószínűleg a Heltaiékét) a bécsi könyvkereskedők kedvéért 1581—82. táján újonnan kinyomatott Bécsben, s Pálfi Katalin úrnőnek, Krusith János özvegyének ajánlotta.

Péter ottani lelkipásztor, akit vasakarataért és nagy tudományaért Magyar Kálvinnak szoktak nevezni. Méliusz a történeti könyvek közül 1555-ben, tehát ugyanabban az évben, amelyben a Heltai-féle biblia utolsó kötete megjelent, adta ki *Sámuel két könyvét* és a *Királyok két könyvét* a zsidó nyelvnek igazságából és az igaz és bölcs magyarázók fordításából, igazán való fordításban, Debrecenben, ívrét alakban. Fordítását két előkelő úrnőnek: Patócsi Zsófiának, Bebek György feleségének és Massai Euláliának, Mágócsi Gáspár egri kapitány házasársának ajánlja. Az ajánlólevél szerint, a zsidó nyelv tulajdonsága szerint fordított, összevetvén azt a görög bibliával és a bölcs fordításokkal, amelyek közül a Vatablus- és Münster-féle kiadásokat használta. Nem betűt betűre, hanem úgy fordított, hogy sem a szöveget el nem hagyta, sem az értelmet.

A fejezetek előtt összefoglalja ő is tömören a tartalmat. Versekre is felosztja a szöveget, amelyet lapszéli világosító jegyzetekkel lát el s minden fejezet után külön magyarázatot is közöl. A könyv végén Méliusz meleg szavakban hálát ad Istennek, hogy erőt adott neki e fordítás bevégzésére s kéri Istent, hogy építsen ebből az ő lelkével mindeneket, de főképpen a fejedelmeket. Bod Péter igen megdicséri Méliusz e fordítását, mikor azt írja, hogy ez igen jó munka; ha az egész bibliát úgy adhatta volna világra, drága dolog lett volna.

E részfordítással Méliusz nyilván a Heltai-féle csonkán maradt bibliát akarta kiegészíteni. Ő nem gondolta, hogy a Heltaitól öt évi szünet után kiadandó kötet az általa lefordított Sámueli és Királyi könyve-

ket is magában fogja foglalni, sőt azt gondolhatta, hogy az Újtestamentum kiadása után a társaság vagy Heltai már nem fogja folytatni az Ótestamentumnak fordítását.

A Heltai fordításának kiegészítésére ugyanazon, 1565-ik évben, egy másik részfordítást is ad ki Méliusz, amely *Szent Jób* könyvét tartalmazza. Ezt is zsidóból és a bölcs magyarázók fordításából ülteti át. Váradon jelent meg. Mágócsi Gáspárnak és nejének: Mæssai Euláliának ajánlja. Fordítói eljárása e kötetben is az, mint az előbbiben. Nem elégszik meg a szöveg pusztá lefordításával, hanem úgy a lapszélen, mint az egyes fejezetek után magyarázatokat fűz a szöveghez, amelyekben reformatori és theologiai álláspontja is kifejezésre jut. Méliusz e bibliafordításaiban nemcsak mint bibliafordító áll előttünk, hanem egyszersmind mint tudós írásmagyarázó is és a kálvinizmus eszméinek diadaláért küzdő, lelkes harcos is, akinek szövegmagyarázatai teljesen gyakorlati célt szolgálnak, t. i. hogy kimutassa a kálvinista hittételek bibliai eredetét és helyességét. A szöveget, mint egy másik művében mondja, azért kíséri magyarázattal, mert dacára annak, hogy magyarra van fordítva a szöveg, mégis sokan hamisan értik és magyarázzák. Prédikációihoz s bibliafordításaihoz készített magyarázataiban nemcsak Luther, hanem kiváltkép a genfi tudósok írásait követte.

Bizonyára szintén magyarázatokkal ellátva adta ki Méliusz az *Újtestamentum* fordítását is, amely Horányi Elek és Debreczeni Ember Pál bizonyosága szerint Szegeden, 1567-ben jelent meg. Horányi könyvtárában még megvolt e fordítás egy példánya, amely-

ről azt írja, hogy sajnálandó, hogy felette kicsinyített nyomással, vagyis igen apró betűkkel és a szavaknak gyakori összehúzásával jött napvilágra. Ember Pál is látott egy példányt belőle a szatmári református iskola könyvtárában. Abban, hogy ez a bibliafordítás Szegeden jelent meg, kételkednünk kell, mert a törökök birtokában volt városok közül egyben sem volt nyomda s így Szegeden sem. Ha Szegeden jelent volna meg, a Debrecenből elmene-kült Török Mihály nyomdájában, akkor annak a nyomdának ez volna az egyetlen terméke. Inkább valószínű, hogy, ha csakugyan kinyomatott, Debrecenben jelent meg. Novák Béla Méliusz életéről és munkáiról írt művében, amennyire lehetett, Méliusz prédikációi alapján megpróbálta visszaállítani Újtestamentumának fordítását, hogy legalább töredékekben álljon előttünk a nagy férfiú Újtestamentumfordítása.

Szilágyi Benjámín István sárospataki tanár följegyzése szerint Méliusz Ezsaiás próféta könyvének magyar fordítását is kiadta magyarázatokkal. Ma már sem Újtestamentumának, sem Ezsaiásának nem ismerjük egyetlen példányát sem. A Sámuel és Királyok könyvéhez írt ajánlólevél végén azt mondja Méliusz, hogy ha az Isten támaszt dajkákat, azaz kiadókat, akkor a Krónikák könyvét is ki fogja adni, amelynek egy részét immár le is fordította. Sőt a többi történeli könyveket is kész lefordítani, t. i. Józsuet, a Birák, Eszter könyvét, Nehémiást. Hogy ezeket csakugyan lefordította-e s megjelentek-e nyomtatásban, azt ma már nem tudjuk hitelesen megállapítani.

Méliusz, fordításaiban, a maga lábán jár s egészen önállóan fordít. Fordításai nyelvészeti tekintetben is igen értékesek.

Meg kell még emlékeznünk Méliusznak két művéről, amelyek prédikáció szerint való magyarázatok ugyan, de mindkettőben, szakaszonként, textusokul, le is fordítja magyarra a maga egészében mindkét újtestamentumi könyvet. Az egyik Pál apostolnak a kolossébeliekhez írott levelét (Debrecen, 1561), a másik Az Szent Jánosnak tölt jelenést foglalja magában. (Debrecen, 1568.) Utóbbi, a címlap szövege szerint, a jámbor, bölcs és tudós emberek írásából szereztetett.

Méliusz a szöveg magyarra fordításában e műveiben is teljesen önálló. Az értelem és tartalom hűséges visszaadására törekszik s e cél elérésére sokszor egy-két magyarázó szót zárjelbe tesz világoztató céljából. Fordításainak a többi e századbeli magyar bibliafordításokkal való egybevetéséből megállapítható, hogy Toldy Ferenc ítélete, mely szerint Méliusz a XVI. század magyar bibliafordítói között legtöbb önállóságot mutat fel, helyes volt.

Jóllehet a XVI. század harmadik negyedében az Újtestamentumnak a Sylvester fordításában már két kiadása, Heltaiéban egy kiadása forgott közkezen: mégis jónak, hasznosnak látta *Félegyházi Tamás* debreceni református lelkész, hogy újból lefordítsa a reformáció egyházaira olyan rendkívül fontossággal bíró Újtestamentumot magyarra s a nehezebb helyeknek, főképen az apostolok írásaiban találhatóknak világosító magyarázatával bocsássa közre a nagyközönség és hívő lelkek épülésére. Sokkal fontosabb-

nak tartotta a magyarázatos Újszövetség kibocsátását, mint a biblia még magyarra le nem fordított néhány könyvének (Krónikák, Esdrás, Nehémiás, Eszter) kiadását. Nagy munkáját azonban nem tudta teljesen befejezni, pedig már csak a Judás levelének fordítása volt hátra. Meghalt 1586 január 16-án. A kéziratot, mint végrendeletben hagyott drága örökséget, a Judás levelének fordításával és magyarázatával teljessé téve, kiadta lelkész társa: Gönczi György, Debrecenben, 1586-ban, Hofhalter Rudolf nyomdájában, negyedrét alakban. A magyarázatok a lapok szélén s ha terjedelmesebbek, folytatólagosan, a lapok alsó felén vannak elhelyezve. A fordítás a debreceni tanácsbeli uraknak és a több keresztyén gyülekezetnek, a Krisztus anyaszentegyháza jó dajkáinak és patrónusainak van ajánlva. Ez ajánló levélben előadja Gönczi György az Isten evangéliuma plántálásának és nevedezésének eredetét Magyarországon és Debrecenben. Fölsorolja ama tudós férfiak, reformátorok, lelkészek, tanítók, pártfogók neveit, akik az evangéliumi világosságnak terjesztői voltak hazánkban. Majd az újszövetségi könyvek számának és rendjének feltüntetése s Gyulai János és Félegyházi István latin üdvözlő versei következnek. A könyv két részre oszlik. Az első rész az evangéliumokat és az Apostolok cselekedeteit, a második, külön címlappal és új levélszámozással az apostolok leveleit és a Jelenések könyvét tartalmazza.

A szép betűkkel, tisztán nyomtatott könyv címlapját Debrecen városának ékes keretű címere (zászlós bárány) díszíti, amely ovális keretben, két szárnyas angyaltól tartva, egy díszkapú nyílásába van helyezve.

A kapu felső oszlopos árkádjának középső, nagyobb nyílásában egy nyitott bibliára hajló protestáns pap alakja látható, akit némelyek Debrecen nagyhírű bibliafordító reformátorának: Méliusz Péternek gondolnak. Ez a fametszésű kép és címer, 1563-tól, más debreceni nyomtatványon is szerepel.

Hogy Félegyházi a fordításnál használta-e a korábbi magyar fordításokat, arról Gönczi, a Félegyháziról szóló sorokban nem tesz említést. A címlapon csak annyi jelzés olvasható, hogy görögből fordította magyar nyelvre. A magyarázatok, amelyek különösen a római levélnél s Pál többi leveleinél igen terjedelmesek, Félegyházinál is, mint általában a reformátoroknál, gyakorlati célt szolgálnak. Azt t. i., hogy a szószékről és nyilvános vitatkozások alkalmával hirdetett vallásos és dogmatikai álláspontjuk helyességét, igazságát magából a Szentírásból, Jézus beszédeiből és az apostolok irataiból igazolják, hogy így a kálvinizmus vallásos és erkölcsi felfogása az olvasók előtt hitelre méltóan fejtegetve és bizonyítva legyen.

Félegyházi nyilván azért nem elégszik meg a szöveg puszta fordításával, mert azt tapasztalja, hogy a puszta fordítás, a nagyközönség kezében, megfelelő magyarázatok nélkül, még nem éri el azt a hatást, amely a helyes megértés szempontjából s az evangélium diadalomra hivatott eszméinek és elveinek érdekében olyannyira kívánatos. A szövegmagyarázatok nagy jelentőségét már kiváló előde, Méliusz is felismerte. Félegyházi az ő biztos nyomdokain haladva adja a debreceni tanácsnak s a keresztyén gyülekezeteknek kezébe a magyarázatos Újtestamentumot.

Félegyházinak, mint fordítónak *en*-je, hitfelekezeti meggyőződése, álláspontja főleg ezekben a jegyzetekben, az értelmező, magyarázó sorokban tükröződik vissza legjobban. Magyarázatos volta kedvelté, népszerűvé is tette úgy a lelkészek és tanítók, mint a gyülekezeti tagok körében. Mikor példányai elfogytak, sürgető szükséggé vált újból való kiadása. Még is jelent 1609-ben ugyancsak Debrecenben, azonban e kiadásból ma már egy példány sem ismeretes. De hogy valóban kikerült a debreceni sajtó alól, az kitűnik Asztalos Andrásnak 1609 szeptember 10-én Szenczi Molnár Alberthez írott leveléből, amelyben arról értesíti, hogy azt az Újtestamentumot, melyet Félegyházi Tamás fordított görögből, *ismét, újonnan kinyomtatták Debrecenben* s szép magyarázatokkal megőregbítette ezt Hodászi Lukács debreceni főprédikátor. Hogy a magyarázatoknak milyen becse volt, azt az is világosan mutatja, hogy a második kiadásban azokat megbővíti Hodászi uram.

3. A magyar biblia Károlyi Gáspártól 1661-ig.

A) Károlyi Gáspár bibliája.

A magyar bibliafordítások történetében korszakalkotó jelentőségű *Károlyi* Gáspár gönci ref. lelkésznek és kassavölgyi esperesnek nagyhatású, közkedvelt s ma is használt bibliafordítása, aki az egész bibliát lefordította az apokrifus könyvekkel együtt három részben s egyszerre adta ki Vizsolyban, Abauj-megyében 1590-ben, ívrét alakban, címlapján a magyar címerrel.

A Heltai-féle bibliafordítások megjelenése után a Szentírás ígéire áhító kegyes lelkek, lettek legyen azok akár tudós lelkészek vagy tanítók, akár nemesrendbeliek avagy a nép egyszerű fiai: még mindig igen érezték a hiányát egy olyan bibliafordításnak, amely az egész Ó- és Újszövetséget magában foglalja. Hogy ez valóban így volt, hogy igazán várva-várt könyv volt a *teljes* magyar biblia, azt világosan igazolja Károli Péter váradi ref. lelkésznek A halálról, feltámadásról és örök életéről című, 1575-ben megjelent művéhez irt ajánló levél, amelyben azt mondja, hogy őt mind Bocskai Erzsébet, mind Bebek György özvegye: Patócsi Zsófia fölkérte, hogy azt, ami a bibliából még hátra volna, fordítaná le magyarra, s nevezett kegyes

lelkü pártfogói erre neki minden segítséget és gondviselést fel is ajánlottak. Károli Péter azonban, másirányú nagy elfoglaltsága miatt, erre nem vállalkozhatott.

Az égető szükségnek, a közóhajnak tett eleget a gönci istenes vén ember, amikor lelkésztársaitól, hiveitől és főúri pátronusaitól buzdítatva elhatározta, hogy teljes magyar bibliával ajándékozza meg a magyar nemzetet. Élemedett ember volt már, mikor 1586-ban e nagy vállalkozásba fogott. Éppen ezért egynehány kegyes lelkű; tudós férfiakat választott maga mellé munkatársakul, akik segítségére legyenek. E munkatársak közül csak Pelei Jánosnak, a gönci iskola jeles tanítójának nevét ismerjük. Ez a bibliafordítótársaság aztán Isten nevének segítségül hívása után, ami ünnepélyesen, egyházmegyei gyűlés keretében történt, lan-kadatlan buzgalommal dolgozott mindaddig, míg az egész bibliát le nem fordította, ami közel három esztendő telt igénybe. Károlyi, a Magyarországon és Erdélyben levő tekintetes és nagyságos urakhoz, a vitélő nemes népekhez, az istenfélő községhez és az Isten házában munkálkodó prédikátorokhoz intézett előljáró-beszéde szerint, a fordítás ideje alatt oly buzgóságos szeretettel dolgozott, hogy e nagy fáradsággal és testi töredelemmel járó munkát egy szempillantásig meg nem unta, hanem nagy serénységgel és szre-tettel munkálkodott, mignem elvégezte azt. És mikor már javában folyt a legnagyobb nyomtatott magyar könyv nyomása, Istenben bízó lélekkel gyakran így sóhajtott fel: Csak az Isten addig éltesse, míg e Bibliát kibocsáthatom, akkor aztán kész leszek meghalni és a Krisztushoz költözni. Nyilatkozataiból kétségtelen, hogy

a fordítás és gondozás munkájának oroszánrészét, mondhatni kilencvenkilenc százalékát, ő végezte.

A fordításban tiszta, igaz, magyar szóval igyekeztek élni. Idegen szólásnak módját nem követték, sőt ahol a zsidó vagy görög szöveg darabosnak, az az homályosnak tetszett, ott is a magyar nyelv szabályait követték. Az eredeti szövegeken kívül követték a Vatablus-, Pagninus-, Münsterus-, Termellius-féle latin fordításokat, amelyek közül azt vették figyelembe, akit legigazabbnak tartottak. Figyelembe vették a r. kath. egyház által egyedül hitelesnek tartott Vulgátát is. Emellett követtek sok magyarázó doktorokat is. Nem hagyták figyelmen kívül magyar bibliafordító elődeiket sem, akik közül Heltaira és Méliuszra hivatkoznak is. De bizonyosan ismerték Komjáthy, Pesti és Sylvester fordítását is, nemkülönben Félegyháziét is.

Károlyi szerint nagy gondviseletlenség, az Istenhez és az ő szent ígéjéhez nagy idegenség volt az, hogy a magyar nemzetnek még mindez ideig nem volt teljes magyar bibliája. Ha e mulasztásban bűnösök, szerinte, a lekipásztorok, a tanítók: még bűnösebbek a fejedelmek, akik nemcsak, hogy a bibliának magyar nyelvre való fordítására nem viseltek gondot, hanem arra sem, hogy a magyar nemzet sok szép és nagy dolgait magában foglaló történetét megíratják volna és azt az utókorra hagyták volna örök emlékezetül. Fejedelmek, szerinte, soha nagyobb jót nem cselekedhetnek a gyülekezetekkel, mintha őket a nagy lelki rabságból, melyben a r. kath. egyház hívei vannak, azáltal, hogy a gyülekezetek el vannak tiltva a bibliának saját nyelvükön való olvasásától, — kiszabadítják az által, hogy Isten ígétjét nemcsak prédikálhatják, hanem arra is

gondjuk van, hogy az Istennek könyve a *néptől* beszélt nyelvre le legyen fordítva s mindenkinek kezében forogjon és mindenkitől olvastassék.

Azok a jámbor, istenfélő főurak, akiknek dajkálásából ez a jeles bibliafordítás megjelent, szerénységből nem engedték meg, hogy az ő nevük az ajánlólevélben szerepeljen, megelégedvén Károlyi szerint azzal, hogy az ő nevük az Életnek Könyvében vagyon beírva. De más forrásokból való följegyzésekből tudjuk, hogy a következők voltak: *Ecsedi Báthori István*, Somogy, Szabolcs és Szathmár vármegyék főispánja, majd országbíró, nejevel: *Homonnai Drugeth Eufrozinával*, *Rákóczy Zsigmond*, Eger városának híres kapitánya, később erdélyi fejedelem, *Homonnai Drugeth István*, zempléni főispán és *Mágócsy Gáspár*, több vármegye főispánja. Vizsoly község Báthori István birtoka volt, ahol ő nyomdát alapított s Németországból betűket, papirost és nyomdászt hozatott.

Károlyi bibliája versekre is fel van osztva s a fejezetek tartalma azok élén tömören összefoglalva. Ahol a szöveg homályos, vagy nehezen érthető, azokhoz a helyekhez a lap szélén világosító magyarázatot csatolnak.

A nyomtatást 1589-ben kezdte Mantskovit Bálint nevű nyomdász s már 1590-ben kikerült a nagyjelentőségű mű a sajtó alól, hogy elinduljon sziveket, elméket hódító útjára.

Károlyi az olvasóhoz intézett beszédében azt mondja, hogy szabad mindenkinek az Isten házába ajándékot vinni. Mások vigyenek aranyat, ezüstöt, drága követ, ő azt visz, amit vihet, t. i. *magyar nyelven az egész bibliát*, melyet már sokan igyekeztek nyújtani, de véghez nem vihették.

Az előljáró beszédben megtámadja a Vulgata megbízhatóságát. Példákkal igazolja, hogy a Vulgata tulajdonképpen nem foglalja magában a biblia eredeti szövegét, mert abban sokat adtak ahhoz, s így sok toldalék van benne ; másfelől pedig sokat elloptak és elhagytak az eredeti szövegből. Sok helyet meg úgy fordítottak, hogy az ember nem tudja, micsoda az ; sok helyen pedig a régi szöveget teljesen megváltoztatták, végül sok helyen az eredetit a pápai tudományhoz szabták. Szerinte tehát a Vulgátát nem lehet és nem szabad még az eredetinel is megbízhatóbb szentírásnak tartani.

Nemcsak Abaujban és a szomszédos vármegyékben, hanem az egész országban hamarosan elterjedt annak a híre, hogy a Báthori István által Vizsolyban alapított nyomda legelső terméke, gazdag főurak dajkálkodásából, a teljes magyarnyelvű szentírás lesz. Megjelenését a legélénkebb érdeklődéssel várták nemcsak a reformáció hívei, hanem maguk a r. katolikusok is. Maga a nyomdász is azt írja az olvasóhoz intézett előbeszédében, hogy örül, hogy a sok szomszédhozó keresztyének nagy kívánsággal való várakozásának megenyhítésére és lelkök épülésére immár kezökbe adhatja az első teljes magyar bibliát. Hogy milyen hamar nagyhírvé lett Károlyi bibliája, azt érdekesen igazolja Naprágyi Demeter veszprémi püspök 1591 október 28-án kelt levele, melyben azt írja Károlyi Gáspárnak, hogy mikor jámbor atyjafiai Gömörből hozzá mentek, nagy örömmel magukkal vitték ama nagysikerű bibliát is, amelyet Károlyi édes nyelvünkre lefordított és amelynek már híre-neve vagyon az egész imperiumban (birodalomban). Az ő házanépének tagjai is mind meg-

bolondultak miatta és az eretnek (protestáns) hitre tértek át, amit soha meg nem bocsát Károlynak, aki meggondolatlan mester ember módjára cselekszik, mikor bunkót ad az oktan nép kezébe s azt kívánja, hogy az a bunkó bárcsak őt ütné agyon első sorban! (S.-pataki Lapok. 1891 : 988.)

Károlyi bibliafordítását s annak előljáró beszédét a r. katolikusok közül előbb Pázmány Péter támadta 1613-ban megjelent nagyhirű Kalauzában, majd egy másik, 1626-ban Bécsben megjelent A szentirásról és az anyaszentegyházról két rövid könyvecske c. művében. A Pázmány példáját követte Káldy György, az ő bibliafordításához csatolt Oktató intésében 1626-ban. Károlyi már nem védekezhett, mert 1592-ben meghalt. Védtek hát az ő fordítását mások. Első volt Pécsváradi Péter váradi ref. lelkész, akinek 1629-ben jelent meg felelete, melyben válaszol Pázmány két könyvecskéjére; második Dengelegi Péter enyedi ref. prédikátor, Rövid anatomia c. 1630-ban Gyulafehérváron megjelent vitairatával, mellyel Káldynak a biblia felől való oktató intését vizsgálja meg. Pázmány Kalauzára Pósa-házi János sárospataki tanár válaszolt kétkötetes művében, az 1669-ben Sárospatakon megjelent Igazság istápjában. A r. kath. egyház felfogását hirdető támadások nem tudták megingatni Károlyi bibliájának tekintélyét. Épp oly melegen ragaszkodtak hozzá a magyar vallásos lelkek, mint kezdetben. Sőt talán még jobban, mert minél többet olvasták, annál inkább bensőbb viszonyba jutottak vele.

Károlyi G. fordítása, mint irodalmi alkotás nagyértékű és nagyjelentőségű. Káldy és Pázmány r. kath. álláspontú, szigorú bírálata, valamint Ballagi Mór rideg-

hideg kritikája (Nyelvtud. Közlem. III.), az elfogulatlanul ítélkező szaktudósok előtt túlszigorúnak s a r. katolikusok előtt is megokolhatatlan keménységűnek bizonyult. Károlyi a szent szöveg értelmét hűen, világosan, könnyen érthetően iparkodott visszaadni. E cél elérésére fölhasználta a nép ajkán élő kifejezéseket, szólásmódokat is. A tartalombeli eltérések oka az, hogy Károlyi az *eredetiből*: a héber és görög szövegből fordít, Káldy pedig a Vulgátából, tehát *másodforrásból*. A Károlyi-bibliát tiszta magyar nyelve, hűsége, világos, népies előadása nemzeti kincsé tették. Magyar nemzeti művelődésünkre, irodalmi nyelvünkre, a nép nyelvére s egész irodalmunkra gyakorolt nagy hatása örök érdeme marad.

Az a meleg, általános érdeklődés, amellyel az első teljes magyar bibliát a magyar nemzet közönsége fogadta, egészen könnyen érthetővé teszi, hogy a körülbelül 700—800 példányban megjelent első kiadás, drágasága dacára is, pár év alatt elfogyott s már 1596 és 1605 között új, ugyancsak ívrét alakú kiadást rendezett sajtó alá, minden valószínűség szerint maga a vizsolyi nyomdász, Mantskovit Bálint, vagy az ő 1596-ban történt halála után a nyomda örököse vagy vezetője. Ebből az 1600 körüli kiadásból azonban, amelynek összes betűi, számjegyei, ívrét alakja, teljesen ugyanazok voltak, mint az 1590-i kiadásé, egyetlen példány sem maradt ránk. Csupán csak 12 drb. levéltöredékét fedezte fel Havrán Dániel 1901-ben a Magyar Nemzeti Múzeumban. E töredék a Mózes II. és IV. könyvéből való. Szedése más beosztású mint az első kiadásé. A töredéké tömöttebb, a hasábok szélesebbek és magasabbak is, mint az 1590-iben s a

versek folyószámai a hasábon kívül állanak, míg az elsőben a hasámban, a versek rövidebb első sora előtt. Az 1590-i kiadásban levő nyomdahibák ki vannak igazítva. Hogy ez a másodíknak tervezett kiadás, amelynek eddig ismert töredékei a 13-ik ívig terjednek, teljesen kikerült-e a sajtó alól, az nem valószínű. Inkább valószínű az, hogy valami rendkívüli ok és körülmény, talán éppen Mantskovit nyomdász halála miatt csonkán maradt és így nem is került forgalomba. Egyébiránt annak lehetősége sincs kizárva, hogy az egész kinyomatott s kinyomatás után érte valami nagy szerencsétlenség s emiatt nem maradtak fenn példái. (Sárosp. Ref. Lapok, 1911:381.) -

Van a vizsolyi bibliának még egy szerencsétlenül járt negyedré alakú kiadása is: a *bártfai, 1607-iki kiadás*, melynek 7 drb. levéltöredékét Szombathúzi János sárospataki tanár és könyvtárnok fedezte fel a sárospataki ref. főiskola könyvtárában. Ennek nyomtatását nem azért hagyták abba, mintha — némelyek szerint — megijedtek volna rossz magyarságától, (mert hiszen ennek jó magyarsága minden kétségen felül állt) hanem azért, amit Miskolczi Pásztor (másképp Csulyak) István tarczali tanítómaster följegyezt 1607 július 20-án Szenczi Molnár Alberthez írott levelében, t. i. hogy a Bártfán elkezdett biblia nyomtatását félbehagyták a nyomtatóval, Klösz Jakabbal, mert igen kezdette volt ubiquitarius módra megvesztegetni és már a papirosában borsot és egyéb eféle dolgot árulnak. Más szavakkal: a bártfai biblia nyomtatását felsőbb intézkedésre abba kellett hagyni, mert a lutherános theologiai álláspont érdekében többrendbeli módosítást, változtatást tettek a Károlyi fordításán.

A töredék a Mózes, Josue és Jeremiás könyveiből való részleteket tartalmaz (M. Kvsz. 1904: 307—21. három hasonmással). Szombathi helyes megállapítása szerint szövege a vizsolyi biblia szövege, csak néhol van benne valami csekély különbség. A lapszáli jegyzetek, magyarázatok s a részek summája (keveset kivéve) pontban azok, amelyek a Károlyi-bibliában vannak. A *Részek* tartalmának összefoglalásaiban, az u. n. summákban, különösen Mózes I. könyvének summáiban a bártfai biblia erkölcsi magyarázatokat nyújt az olvasónak, amilyenek a vizsolyiban nincsenek. Szombathi sejtése szerint e bártfai biblia kiadói s a változtatások eszközlői Mihálykó János eperjesi, és Sóvári Soós Kristóf sóvári ág. ev. lelkészek lehettek.

! Az általánosan érzett bibliahiányon most a magyar irodalom egyik legkiválóbb munkása, *Szenczi Molnár Albert*, Károlyi Gáspárnak és Pelei Jánosnak tanítványa segített, aki mint a gönci ref. egyházközség által taníttatott kis diák, Károlyi Gáspár házában lakott és étkezett s ő hordozta Göncről a biblia kéziratait Vizsolyba s a korrektúra-íveket a nyomdából Göncre. Kisebb négyedrét formában, nagy gondnal és lelkesedéssel rendezte sajtó alá mesterének fordítását *Hannauban, 1608-ban*, marburgi egyetemi hallgató korában, igazítva, néhol meg is jobbítva, Halbejus János által nyomtatva, Levinus Hulszius örököseinek költségén. Szenczi Molnár ezt a kiadást Móricz hesseni fejedelemnek ajánlja. Ennek címlapján is ott áll a magyar címer. Az ajánlólevélben elmondja, hogy a vizsolyi bibliának új kiadását sok istenes hívek *régől fogva* kívánták s jó barátai tőle a kiadás eszközlését mind beszéddel, mind levelekben kérték.

Szenczi Molnár e kiadásban az apokrifusokat olyan sorrendbe sorozta, amilyenben Piscator Jánosnál tanulta. A Károlyi fordítását gondosan megtartotta, csak a szólásnak díztelen módját tisztította ki, amely az idegen nemzetiségű nyomdásztól, Mantskovit Bálinttól származott. A helyesírást kijavította és megegyengette. Számtalan nyomdahibát igazított ki. A kimaradt verseket beiktatta. Amely könyveknél nem voltak magyarázatok, vagy tartalmi rövid kivonatok, azokat ilyenekkel ellátta. Az egyes fejezetek rövid tartalmát, amelyek az Újtestamentomban — a római levélén kívül — sehol nem voltak, azok fölé odaírta. Az egyező helyeket a lapok szélén tüntette fel.

Mivel a vizsolyi kiadás nagy, öreg volta miatt nehéz volt a forgatásra s drága is volt, a kisebb, negyed-rét formát választotta, hogy a prédikáló székbe is felvihessék magukkal a prédikátorok, akiknek addig a latin bibliából kellett a Szentírást a nép előtt magyarázniok. A sajtó alá rendezés, a szövegjavítgatás fáradságos munkájánál nagy segítségére voltak tanárai és barátai. Igéri, hogy ha e kiadás kedves lesz a híveknél, kész lesz a hívek kívánsága szerint vagy nagyobb, vagy kisebb formában ismét kibocsátani, a fogyatkozások kiküszöbölésével. Háláját fejezi ki a fejedelem előtt magas pártfogásáért s kéri, fogadja e bibliát kegyesen. A fordítás végéhez vannak mellékelve Szent Dávid Soltári Molnár verses fordításában és a Kis Katechismus. A teljes Zsoltárkönyvet legelőször Szenczi Molnár dolgozta föl verses formában. Első kiadása Hernbornban, 1607-ben jelent meg. Megjelenése korszakalkotó a magyar énekeskönyvek történetében. Azóta — több mint háromszázadon át — a bibliakiadásokhoz csatol-

tan is, s külön is (a XVII. század folyamán 35-nél többször jelent meg), majd pedig a prot. énekeskönyvekbe fölvéve mint azoknak állandó, fő, szerves alkotó része, számos kiadást ért. Nagyjelentőségű e pompásan sikerült verses, költői szépségekben gazdag földolgozás nem csak vallásos, hanem irodalomtörténeti szempontból is, mert ebben a kiváló író 130 versformát használ, miáltal a magyar verselés történetében hatalmas fejlődési fokot képvisel. Szenczi Molnár e fordítását nem a héber eredetiből, hanem Lobwasser Ambrus német költőnek franciából fordított német énekeskönyvéből készítette.

Egy *Le Long* nevű francia tudós s ő utána mások is, azt írják, hogy Szenczi Molnár Albert 1608-ban Frankfurtban is kiadta a bibliát ívrétalakban. E kiadásról azonban Szenczi Molnár naplójában, levelezésében és irományaiban egyetlen adat sem található. (M. Könyvszemle, 1911: 58.) Csupán csak annyi vonatkozásban van az 1608-iki hanauai biblia Frankfurttal, hogy ki nyomtatásához a betűket Molnár Frankfurtban öntette. Példányai vagy töredékei nem ismeretesek.

A vizsolyi bibliának második, vagyis hanauai, 1500 példányban nyomtatott kiadása rövid négy esztendő alatt annyira elfogyott, hogy ismét új kiadás vált szükségessé. Közkedveltté tette könnyen kezelhető kisebb formája, szép kiállítása, javított szövegének jó híre-neve s a teljes magyar Szentírás utáni fokozódó vágyakozás, a bibliának immár valódi népkönyvvé történt válása. Tisztelői, barátai és ismerősei buzdítására, meg a kiadására vállalkozók nagy szeretettel való sürgetésére ez újabb kiadásról is Szenczi Molnár Albert gondoskodott, oppenheimeri nyomdafelügyelő korában. Ez *Oppen-*

heimban, 1612-ben jelent meg, 8-adrét alakban, magyarázat nélkül, hogy azzal az utazó-hívek is, mintegy kézben hordozható könyvvel élhetnének, és olcsóbb volta miatt könnyebben megszerezhessek. Ismét átolvasta a hanau kiadást, egybevelette a vizsolyival s az észrevett fogyatkozásokat megjavította s a nyomdahibákat is kijavította. A lapszálon levő egyező helyeket a Piscator János 1601-iki bibliájával és a franciák genfi 1588-iki bibliájával egybevetvén, helyesbítette. Megtekintgette a pápista theológusok kölni, lapszéli magyarázatokkal ellátott, 1534-től sok kiadást ért s Luther ellenében készült német bibliafordítást is. Mikor pedig nyomtatás közben látta, hogy a könyv terjedelme igen nagy volna, a Mózes első könyve után következő könyvekben a fejezetek tartalmi kivonatát megrövidítette. Az apokrifus könyvekben pedig a részek magyarázatát, Franciscus Juniust követvén, mind kihagyta. Az Újtestamentumot a Félegyházi fordításával vetette egybe. Végén a Zsoltárok mellé csatolt, hű barátai kérésére, a közönséges énekeskönyvekből kiválogatott néhány psalmust és rövid ünnepi énekeket, továbbá a Heidelbergi Kátét, imádságokat és egyházi szerktartások formáit. Így a vallásos lelkű magyar nép egy kötetben együtt találta a vallására nézve legfontosabb iratokat. Molnár addig is, míg az élő Isten alkalmatosságot ad neki és az ily fáradságos, de hasznos munkának segédelmére kegyes patronust rendel, hogy ívrét alakban, öreg betűkkel, magyarázatokkal és tanulságokkal együtt kibocsáthatja a bibliát, kéri Istent, hogy ez apró betűkkel kinyomatott kised biblia se legyen haszontalan az egyedül igaz Istennek üdvösséges ismeretére áhitozó, hív keresztyéneknek.

Az oppenheimeri biblia kisdéd formájánál s könnyen kezelhető voltánál fogva mihamar közkeletű lett. Ha hiányoztak is a lap széléről a jegyzetek: a függelék része gazdagodott az énekekkel, imádságokkal és egyházi szertartásokkal, amelyeknek a gyakorlati életben nagy hasznát vették az istenes dolgokkal foglalkozni szerető hivek. Azonban jelentőségére s hatására nézve nem versenyezhetett a hanauival. Az 1500 példánynál bizonyosan több példányban nyomtatott kiadás néhány esztendő alatt mégis elfogyott s igen nagy lehetett már a hiány a Károlyi-bibliákban, amikor az Újtestamentom *1644-ben Lőcsén*, Brewer Lőrinc nyomdájában, igen kis formában, 12-ed rét alakban megjelent. A címlapon nem szerepel ugyan a Károlyi G. neve, de a szöveg az ő fordítása. Abból, hogy nincs előtte előszó, meg abból, hogy a fordító neve hiányzik a címlapról, azt következtethetjük, hogy maga a nyomdász rendezte sajtó alá, az ág. hitv. evang. egyház vezetőférfiainak buzdítására, hogy a nagy bibliahiányon segítsenek. A következő *1645-ik* évben a Károlyi teljes bibliája az apokrifusokkal, Szenczi Molnár Albert zsoltáraival, a heidelbergi Kátéval, egyházi könyörgésekkel és egyházi szertartások formáival megjelent, a kettős (rézmet-szetű és egyszerű) címlap szerint a belgiumi akadémiákban tanuló magyaroknak forgolódások által, Jansonius János költségén *Amsterdamban*, 8 r. alakban. Szatmárnémeti Pap Istvánnak a bázeli 1751-iki bibliához írott Előljáró beszéde szerint ezt a bibliát (id. Csécsi János pataki tanár értesítette őt erről) I. Rákóczy György és felesége: Lorántfy Zsuzsánna, s az országnak némely nemesei nyomatták ki Jansoniussal. Ugyanezen diákok gondoskodásából a következő 1646-ik

évben is megjelent Amsterdamban külön az Újszövetség, a Zsoltárokkal együtt, 12. r. alakban.

A Károlyi Gáspár bibliafordításának egyik legnevezetesebb kiadása a *várad-kolozsvári*, vagy röviden *váradi biblia*, amelynek eszméje I. Rákóczy György erdélyi fejedelemtől való. Ugyanis, nyilván a Pázmány- és Káldy-féle kifogásoknak s általában a Károlyi-biblia ellen intézett támadásoknak hatása alatt már 1638-ban elrendelte az espereseknek, hogy az eredeti nyelveket, a zsidó és a görög nyelvet jól tudó, istenfélő emberek vizsgálják át az egész bibliát s a hibákat javítsák ki. Arra törekedett, hogy legyen a magyar református egyháznak egy hibáktól lehetőleg teljesen ment, hű fordítású bibliája, amely ellen még a r.-katholikusok se tudjanak kifogásokat tenni. Tervének megvalósítására fia, Zsigmond, a tudománykedvelő herceg, segédeszközül meghozatta a tiz nagy ívrét kötetből álló, híres, párizsi királyi többnyelvű bibliát Amsterdamból. Idősebb fiának: Györgynek (II.), gróf Bethlen Istvánnak, aki 1000 tallért hagyott végrendeletileg a váradi-biblia kiadására, továbbá Rhédei Ferencnek, Barcsai Ákosnak, Gyulai Ferenc váradi kapitánynak, s több egyházközségnek költségén, számos javítással s id. Köleséri Sámuel váradi professzor lapszéli magyarázó jegyzeteivel ki is adták a Károlyi bibliáját Istennek a magyar nemzetben lévő anyaszentegyháza hathatós épülésére, s így oltalmukba vették azt a Káldyéval szemben. A nyomtatás munkája 1657-ben kezdődött Szenczi Kertész Ábrahámnak I. Rákóczy Györgytől és fiától II. Rákóczy Györgytől 1646-ban fölszerelt váradi nyomdájában, ahol 1660-ig nyugodtan folyt a nyomtatás, de a török veszedelem miatt Kolozsváron folytat-

ták és végezték azt be 1661-ben. Ez az első Károlyi-biblia, melyből az apokrifusok hiányzanak.

E nagy ívrét alakú, a Bethlen-címerrel díszített címlapú bibliát Tótfalusi Kis Miklós szerint 1500, Bod Péter szerint 10.000 példányban kezdték nyomtatni, azonban a török pusztítás alkalmával csak 6000 példányt tudtak megmenteni, 4000 példány elpusztult. E biblia sorsa annyira közérdeklődés tárgya volt, hogy addig kinyomatott íveinek biztonságba helyezését a nyomdával együtt a vár átadásának feltételei közé is beiktatták. Érdekes, hogy e bibliakiadásból — tördelési hibából — hiányzik Ján. ev. V:3. és VI:31 b. verse.

A forgalomba került 6000 példány néhány év alatt elfogyott, pedig Tótfalusi Kis Miklós följegyzése szerint 10—12 forint volt az ára, sőt még többet is adtak érte. Bod P. ítélete szerint a benne való szép magyarázatokért sokkal nagyobb becsületet érdemelne, mint amilyenben része volt. Igazsága van! (Másodszor 1805-ben jelent meg, szintén ívrét alakban.)

Ebben a korszakban a *római katolikusok* részéről két bibliafordítással találkozunk. Az egyik a *Szántó (Arator) Istváné*, a másik a *Káldy Györgyé*. Szántó tudós jezsuita volt. Mintegy két évtizeddel előbb kezdett a fordításhoz, mint Káldy. Báthori Istvánnak, a későbbi lengyel királynak buzdítására lefordította az Ótestamentumot egészen, Rómában a héber, görög és latin szöveg egybevetésével, 1588 előtt. Később hozzáfogott az Újszövetség lefordításához is Olmützben, de munkája közben megglepte a halál 1612-ben. Ótestamentum-fordítását 1605-ben, katechismusával együtt tűzvész emésztette meg a túróci rendházban. Némelyek

szerint Szántó Újszövetség-fordításának kéziratát Káldy használta fel, de ennek határozottan ellene mond Káldy, aki az Arator fordításáról mit sem tudott. Arator bibliafordításából egyetlen fejezet, egyetlen sor sem maradt ránk.

B) Káldy György bibliafordítása.

Valamint a Telegdy Miklós esztergomi prépost által 1578-ban alapított nagyszombati r. kath. nyomda, úgy a Káldy György jezsuita által fordított magyar biblia is a reformáció hatásának tekintendő, s amint a nagyszombati nyomda a semptei nyomda ellennyomdájául tekinthető, úgy a Káldy bibliája is a Károlyi-biblia ellenbibliája. A reformáció diadalmas eszméi nélkül egyik sem jött volna létre. Sem a nagyszombati nyomda, sem a Káldy-biblia.

Az a nagy hódítás, amelyet Károlyinak várva-várt s nagyhírűvé lett bibliája a magyar közönség körében tett, védekezésre készítette a r. katolikusokat. Ha már csakugyan olyan szorgalmasan olvassák Isten igéjét a r. kath. magyarok is: akkor, gondolák, ne a tévelygő, eretnek gönci prédikátor fordításában olvassák, hanem, ha a fennálló agyházi rendszabályok ellenére is, a r. kath. egyházében. Káldynak a maga fordításával az volt a célja, hogy azok a római katolikusok, akik a Vulgata nélkül olvassák a tévelygő újitók hamisan fordított bibliáját és abban orvosság helyett mérget, idvesség helyett kárhozatot találnak, megvetvén a Károlyi bibliáját, az övét olvassák. Elvileg ő ellensége annak, hogy a magyar nép anyanyelvén olvassa a bibliát. Szerinte a magyar nemzet tovább is el lehetett

volna biblia nélkül. Véleménye szerint nem mindenkinek, sem mindenkor hasznos a saját nyelven való bibliának olvasása. El akarta vonni, idegeníteni a népet a Károlyi bibliafordításától. Káldy 1605 december 10-én fogott hozzá a fordításhoz s 1607 márc. 25-én Olmützben fejezte be. Kiadta *Bécsben 1626-ban*. Két-féle kiadása van ez évből. Szedésük ugyanaz, de a második kiadás címlapján hiányzik a Sz. Ignácot stb. ábrázoló metszet. Idői sorrendben, a Huszita-bibliát is számítva, ez a harmadik teljes magyar bibliafordítás.

Káldy fordítását egyházi felsőbb meghagyásból néhány tudós ember, köztük Forró György jezsuita is átvizsgálta s a fogyatkozásokat kijavította. A biblia végére Káldy *Oktató intést* csatolt. Ebben igen megtámadja Károlyi Gáspár bibliáját s annak Szenczi Molnártól sajtó alá rendezett hanai kiadását, mint amelyekben sok és nagy fogyatkozás van. Az ő bibliájuk a Szentírás nevet sem érdemli s nem méltó se hitelre, se olvasásra. Majd védi a Vulgatát Károlyinak az ő előljáró-beszédében fölsorolt s példákkal is okadatolt kifogásaival szemben. Aztán hozzáfog a Károlyi-biblia tekintélyének és hitelreméltóságának alászállításához, leszólásához. Szerinte Károlyi *új bibliát* koholt a maga fejétől, amelyhez hasonló sohasem volt. Károlyitól a Vulgata ellen emelt vádakat Károlyi bibliájára igyekszik visszafordítani. Azt mondja, hogy a Károlyi bibliájában sok a *toldalék*; másfelől Károlyi sokat elloptott a bibliából, homályosan fordított, megváltoztatta az igaz szöveget, az ő hamis vélekedésére csigázza a Szentírást, vagyis a saját hitfelekezeti álláspontja érdekében meghamisítja.

Ma már elfogulatlanul megállapítható, hogy a két

bibliafordítás szövege közötti eltérések onnan vannak, hogy Károlyi az *eredeti héber és görög* nyelvből fordít s csak a nehezebben érthető, homályos helyeknél követi az általa felsorolt fordítások, kiadások egyikét vagy másikat, míg Káldy egyedül a Vulgátából, vagyis az eredeti héber és görög szövegnek *régi latin fordításából*, tehát csak másodforrásból fordít. A fordítót a hűség szempontjából, mindig forrásával kell egybevetni. Káldy Károlyit a saját forrásával, a Vulgátával ellenőrizi, holott Károlyit az eredeti szövegből, a héberből és görögből kell ellenőrizni. Hogy Károlyi némely, még ma is homályos és nehezen érthető helyeken körülírással fordít, az csak az ő népiességre és világosságra való törekvését igazolja, nem pedig azt, hogy Károlyi az igaz betűt elváltoztatja, vagyis a szöveget meghamisítja. Káldy az ő fordításával a r. kath. dogmák igazolására, védelmére, Károlyi pedig egyszerűen az eredeti szöveg értelmének hűséges visszaadására törekedett, a dogmák igazolására való minden törekvés nélkül. Hogy a Káldy nyelve már bizonyos tekintetben némileg fejlettebb, az egészen természetes, mert a két fordítás megjelenése között 36 évi időköz van. Azonban igen sok idegenszerű, latinos kifejezés, latinos szórend, egészen latinos mondatszerkesztés található benne. Káldy már fölhasználta a Károlyi fordítását. Fordításán, néhol Heltai, máshol Károlyi hatása érezhető. A Heltai és Károlyi vállaira állva bizony már távolabb láthat az ember, mint nélkülök! Azonban Káldy fordítása, tudományos, irodalmi és magyar népnyelvi tekintetben egyáltalán nem múlta fölül Károlyi bibliáját.

Némelyek szerint Káldy Szántó (Arator) István

bibliafordítását használta fel. Ez azonban homlokegyenest ellenkezik az igazsággal, mert Káldy maga mondja az Oktató intézésben, hogy ő mit sem tudott Szántó kéziratofordításáról. De hát hogy is használhatta volna Szántó fordítását Káldy, aki a maga fordítását 1605 december 10-én kezdte s 1607 március 25-én, tehát tizenöt és fél hó alatt, fejezte be, mikor Szántó fordításának ótestamentumi része 1605-ben, jóval december 10-ike előtt elégett s 1612-ben, az Újszövetség fordítása közben lepte meg a halál. Arafel bíbliafordításából egyetlen fejezet, egyetlen vers, egyetlen szó sem maradt ránk.

Káldynak az a törekvése, hogy a magyar nép előtt a Károlyi-biblia tekintélyét megingassa, sőt mi több, tönkre tegye: egyáltalán nem járt sikerrel. Nem tudta annak tekintélyét megingatni, mint látni fogjuk, a Komáromi Csipkés György és a Kámoryé sem.

Káldy bíbliafordítása Pázmány Péter, Bethlen Gábor erdélyi fejedelem és a pozsonyi m. kir. kincstár (vagyis az állam) költségén jelent meg. Bethlen Gábor, nemzeti ügynek tekintvén a magyar nyelvű bíblia terjesztését, némelyek szerint ezer arannyal, mások szerint százallérral, a pozsonyi kincstár szintén százallérral járult hozzá a kiadáshoz. Egyes források szerint Bethlen a százallért nem a bíblia kinyomatására, hanem könyvnyomda állítására adta Káldynak.

Káldy bíbliáját használta ugyan a római katolikus papság, de a szalmafedeles házikók mestergerendáira nem igen jutott el. Népkönyvvé sohasem vált.

C) Péchy Símón bibliafordítása.

Bethlen Gábor erdélyi fejedelem tudós kancellárja, aki az egykoruak följegyzése szerint tizenhét nyelven beszélt, mint bibliafordító is kiváló sikerrel működött. A héber eredetiből 1624 vége felé kezdte meg a *zsoltárok* prózai fordítását s 1629-ben már azok magyarázatával is készen volt. Fordítása meglepően szabatos, hű és egészen önálló. Nem szóról-szóra fordít, hanem az értelem, a gondolat minél hivebb tolmácsolására törekszik. Az egyes versekhez fűzött magyarázatai az írásmagyarázatban való kiváló jártasságáról, a zsoltárok szellemébe való teljes beleélésről, mély vallásosságról tesznek tanubizonyságot. Egyik szakkritikusa bámulja rendkívüli nyelvismeretét és héber irodalmi jártasságát s kora legnagyobb héber tudósa: Buxtorf mellé, sőt fölé állítja. A zsoltárok fordításán kívül ránk maradt Péchytől a Mózes I. könyvének és a II. könyv első tizenkét fejezetének fordítása is 1634-ből. A zsoltárokat a székelykereszturi unitárius főgimnázium könyvtárában őrzött kéziratból Szilády Áron adta ki 1913-ban a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából. Mózes könyveiből való fordítástöredéke a marosvásárhelyi Teleki-könyvtárban van.

*

Meg kell még emlitenünk, hogy az *Evangéliumok és Epistolák* című gyakorlati célt szolgáló mű, mely vásárnapokra és egyéb ünnepnapokra való evangéliumi és apostoli levelekbeli szakaszokat tartalmazott, rövid magyarázatokkal e korszakban is megjelent. Ilyen pl. az 1590—93 közt Vizsolyban (M. Kvsz. 1911:57.) és 1593-ban Kolozsvárott, 1595-ben és 1597-

ben Szebenben megjelent kiadás. Az első ilyen római katolikus magyar evangéliumos könyv a Kopcsányi Mártoné, mely 1616-ban Bécsben jelent meg, nyilván a protestáns kiadások ellensúlyozására. Ez evangéliumos könyvek a XVII. században sok kiadást értek. Könyvészeti adataink szerint a XVI. századtól 1711-ig negyvenkét kiadásban forogtak közkézen. Volt köztük németből (Gelenius után) fordított is (Bártfa, 1616). Egy részük protestáns, másik római katolikus célt szolgált. Egyik-másik bővítve, javítva, imádságokkal, néha énekekkel is ellátva jelent meg. A magyar bibliai szöveg népszerűsítő könyvei voltak ezek s így igen jó szolgálatot tettek.

A Zsilinszky szerkesztette magyarhoni protestáns egyháztörténet a 297. lapon említést tesz egy 1630-ban Lőcsén, Brewer János (!) költségén megjelent díszkiadású bibliáról, azonban ilyen kiadású magyar bibliát sem könyvészetünk, sem irodalomtörténetünk nem ismer.

4. A magyar biblia 1661-től a XVIII. sz. végéig.

Az ellenreformáció megindulása óta, II. Rákóczi Györgynek halála (1660) után következett be a magyar protestántizmusra s vele együtt a magyar bibliára is az elnyomatás szomorú korszaka. Pedig a bibliahiány mindinkább érezhető volt. A protestántizmus üldöztetése idején még jobban összekapcsolódott a vallásos nép lelke a bibliával, mint azelőtt.

Hogy a hiányon segítsenek, a gályarabságból De Ruyter Mihály hollandiai tengernagy által 1676-ban kiszabadított protestáns lelkészek a részükre Angliában és Hollandiában gyűjtött kegyes adományokból megmaradt pénzen a magyar bibliát akarták kiadni. Meg is vették e célból a nyomdai fölszerelést, a betűket és matricokat s elszállították Boroszlóig 1678-ban. Onnan azonban, a szüntelen való hadakozások miatt, nem szállíthatták hazánkba s így nem is foghattak hozzá a nagy munkához. Időközben Otrokcsi Főris Ferenc, aki maga is gályarab volt. „holmi bosszusággal illetetvén”, a római katolikus vallásra tért át s a Boroszlóban letétbe helyezett betűket és matricokat eladta „s amit közjóra szántak vala, maga hasznára fordítá” s a biblia tervezett kiadását semmivé tette. (Bod P.: A szent bibliának históriája, 156. l. Athenás, 204—5.)

Az általánosan érzett bibliahiányon (1661—1685-ig nem jelenhetett meg a magyar biblia) egy kiváló tehetségű, költői lelkű, a magyar nemzeti nyelv és irodalom izmosodásáért lelkesedni tudó fiatal tudósunk: *Misztótfalusi Kis Miklós* segített. Amsterdami egyetemi hallgató korában megtanulta a könyvnyomtatást s e mesterségben művészi tökéletességig képezte magát. Az ő maga által vésett, maga által öntött, szép betűkkel nyomtatta ki, az egész biblia szövegét saját kezeivel szedvén ki, *1685-ben, Amsterdamban*. E kiadáshoz az 1645-iki amsterdami biblia szolgált alapul, kiváló gondossággal igazítván ki annak hibáit, tévedéseit. Az egész szöveget két barátjának: idősebb Csécsi János, később sárospataki és Kaposi Sámuel, később gyulafehérvári tanárnak segítségével, a fordítási és nyelvtani hibákat kijavítva, nézte és igazította át nagy gondnal és fáradsággal. Kis Miklós annyira át volt hatva e tervének nagy jelentőségétől, hogy, mint életírója, Dézsi Lajos írja, sokszor még nélkülözésre is hajlandó volt, csak hogy a magyar bibliát kiadhassa. Sokszor úgy kiadta minden pénzét, hogy kenyérre egy polturája sem maradt. A legolcsóbb eledellel élt; olyan takarékos volt, amilyent csak képzelni lehet, hogy tervét megvalósítsa. Szép betűkkel, tiszta nyomással készült, gyönyörű rézmetszetű, a magyar címet s az erdélyi hét várat magában foglaló címlappal ellátott remek bibliakiadása valóban pompásan sikerült. Kis nyolcadrét alakú biblia ez. Második a Károlyi-bibliák sorozatában, amelyből az apokrifus könyvek hiányzanak. Ugyanekkor, a 3500 példányban, 1685-ben megjelent teljes biblia mellett kiadta külön ugyanott 4200 példányban

Szenczi Molnár Albert Zsoltárát, melynek címlapján már az 1686-os évszám szerepel. A Zsoltár a teljes bibliával egybekötve jelent meg. De megjelent külön is más szedéssel, 4200 példányban. 1687-ben ugyanott kiadta Tótfalusi külön az Újtestamentumot is, szintén 4200 példányban. A példányok szokatlan nagy száma nemcsak hogy felülmulja az addig megjelent kiadások mindenikének példányszámát, hanem messze felülmulja azokat, úgy a nyomtatás, mint a külső kiállítás szépsége tekintetében is. A bibliapéldányokat izlésesen, dús aranyozással díszített bőrkötésben hozta forgalomba. Ezért aranyos bibliának nevezték. Tótfalusi az ő aranyos bibliáit 12 ezüst forint megszabott ár helyett ötért adta. A díszesebb kötéseükért néha két aranyat is adtak. Az egyes példányok ára a kiállítás milyenségétől függött. Egy aranyos Újtestamentum ára 2 ezüst forint volt, néha egy aranyat is adtak érte. Papoknak, tanítóknak olcsóbban adta. Az alkudni szerető magyar nép a szabott árakból még igyekezett valamit lealkudni. Maga írja Tótfalusi, hogy ha a bibliáját két pénzre tartaná, a magyar ember mégis egy pénzért kérné.

Tótfalusit a Biblia egyes versein eszközölt javításaiért saját hitfelei, akik minden újítást elleneztek, megtámadták s coccejanismussal vádolták. Ő aztán a maga védelmét előbb egy latin, majd egy magyar mentségben foglalta össze, melyekben igazolja javítási eljárását. Ugyancsak Tótfalusi rendezte sajtó alá az *1700-iki amsterdami* bibliát is az apokrifusokkal (néhány példányból azonban hiányzanak), amelynek

alapjául az ő 1685-iki kiadása szolgált. De ez már nem oly nagy gonddal készült.¹

A XVIII. században először, a keretes címlap szerint 1704-ben, *Casselben* (de a valóságban, Ember és Widekind szerint, *Nürnbergben*, Endtner Mártonnál), Ingébránd János költségén jelent meg a Károlyi-biblia, negyedréti formában, az apokrifusokkal s a zsoltárakkal együtt, utóbbiak külön címlappal. Az igazi, nürnbergi kiadó, Endtner, azért akarta azt, hogy kiadása református cég neve alatt jelenjék meg, mert attól félt, hogy akadály lehetne az elterjesztésre nézve, ha lutheránus hely és kiadó neve állana a címlapon, tekintve azt, hogy minden előző református magyar bibliakiadás reformátusok által adatott ki. Itt jegyzem meg, hogy nem sorozhatók a XVII. századi bibliafordítások közé azok a „prédikációk szerint való magyarázatok”, melyek e korban egyes bibliai könyvek szövege alapján irattak, mert ezekben a magyarázott könyvek vagy zsoltárok szövege nem önálló fordítások, hanem rendszerint a Károlyi-bibliából van kiírva.

A kiadási hely, év és a nyomdász megemlézése nélkül jelent meg a következő teljes Károlyi-biblia, negyedréti alakban, *Löcsén, 1714-ben*, rézmetszetű, díszes címlappal, Bél Mátyás ágostai hitvallású evangélikus tudós férfiú gondoskodásából. Szatmárnémeti Pap István és Török Ferenc az 1751-iki bázeli biblia előbeszédében azt állítják, hogy az *apokrifus köny-*

¹ Le Long francia tudós azt írja, hogy 1686-ban Hernbornban is megjelent a Károlyi Gáspár bibliája, a hanai és az oppenheimeri kiadások nyomán. Erről azonban irodalmunk mit sem tud. Példányai ismeretlenek.

vek, Károlyi fordításában, *Löcsén, 1716-ban*, megjelentek, nyilván az 1714-iki löcsei biblia kiegészítéséül. (Ezután a bibliák — az 1804-iki pozsony—pesti negyedréti kiadást, mely a casseli után készült és az 1776-iki lipcseit kivéve — az apokrifusok nélkül jelentek meg.) Példányai ma már ismeretlenek. 1717-ben ifj. Köleséri Sámuel rendezte sajtó alá Károlyi Újtestamentumát, *Lipcsében*, tizenkettődrét alakban. A kiadás helye és évszáma nem szerepel a diszes címlapon, csupán csak a sajtó alá rendező egyén nevének kezdőbetűi: S. K. állnak ott, alul, a bal sarokban. Előbeszéd nem járul hozzá. Bod Péter szerint ez az Újtestamentum gróf Bánffy Kata (báró Wesselényi Istvánné) költségén jelent meg, Bél Mátyás pozsonyi ágostai evangélikus lelkész közbejárásával. Bánffy Kata úrnő hamar elhalván, Bod szerint e kiadás példányai Köleséri kezén maradtak s nem igen terjedhettek el, amint kellett volna. (A szent bibliának históriája, 176. lap.) Példányai igen ritkák.

Komáromi Csipkés György bibliája.

Komáromi Csipkés György debreceni kollégiumi tanárt és két társát, Becskeházi István püspököt, meg Kisfalvi Tamást, a bihari egyházmegye esperesét, egy tiszántúli zsinat bizta meg a bibliának az eredeti nyelvekből való lefordításával. A fordítás fáradságos munkáját, úgy látszik, főképen s talán egyedül Komáromi Csipkés végezte, mert a bibliafordítás címlapján csak az ő neve szerepel. A fordítás kézírata 1685-ben került a margitai zsinat elé, amely azt

helyben hagyta. Az 1697-iki rácz-böszörményi papi gyűlés sürgeti, hogy a Komáromi fordítása napvilágra jöjjön s az 1699-iki krasznai zsinat is óhajtja Komáromi bibliájának kiadását. 1706-ban a Komáromi-család tagjai tervezik a kiadást, de Leydenben a megbízott könyvkiadó csak a próbanyomásig haladhatott. Végre 1715-ben a debreceni városi tanács a leydeni híres könyvkiadóra, Campegius Vitringára bízta. A szerződés szerint szép, fénylő, fehér papíroson, 200 aranyozott táblájú, 1800 francia kötésű és 2000 fehér pergamentbe kötött, összesen 4000 példányban kellett kiállítani. A városi tanács kötelezte magát, hogy minden példányért három forintot fizet. Első részletül a város, a szerződés megkötésekor, 3000 forintot, 1716 január 28-án 2000 forintot fizetett; a hátralevő összeg az átvételkor volt fizetendő. A nyomtatásra való felügyeletre Miskolczi Cs. Ferencet, a debreceni nyomda művezetőjét küldték ki Leydenbe. *A biblia 1718-ban került ki a sajtó alól.* A könyvkiadó a példányokból 2915 példányt tizenkét ládában a tengeren Lengyelországba és Duklán át útnak indított Debrecen felé. Ott maradt még a francia kötésű 820 s a fehér pergamentkötésű 265 és a 4000 példányon felül utólag rendelt 200 példány. A szállítmányt azonban a szepesi kamara lefoglaltatta s az udvari kancelláriától kérdezte meg, hogy mittevő legyen ez ügyben. A kancellária megengedte a behozatalt, de a szokásos előzetes cenzura mellett. Megvizsgálták tehát a bibliát Kassán. A könyvvizsgálatot az egyetem jezsuita tanárai végezték. Az eredmény az lett, hogy sok eltérést találtak benne a Vulgatától. Egybevetették még Károlyi Gáspár vi-

zsolyi 1590-iki és a hanai 1608-iki kiadású bibliájával is. Az akkori egri püspök, Erdödy, kérte a királyt, hogy rendelje el e bibliának, mint az államot, az uralkodóházat, a római katolikus vallást, a köz-
erkölcsöket, társadalmi békét felforgató, *minden tekintetben veszedelmes könyvnek megégetését*. Azonban a kancellária és minisztertanács erre nem volt hajlandó. A legfelsőbb elhatározás 1720 július 29-ről keltezve, elrendelte, hogy a lefoglalt bibliákat adják át a debrecenieknek. A király másod-, sőt harmadízben is megparancsolta a bibliák kiadását, de a püspök harmadízben is megtagadta azt. Az összes protestáns egyházkerületek sem voltak képesek ki-
eszközölni a bibliák kiadását. Még 1741-ben ott voltak nála a fogoly bibliák. A példányokat Kassáról már előbb Egerbe szállították. Ott lepte őket a penész, a nedvesség a püspöki palota pincéjében több mint három évtizeden át.

Erdödy utóda, Barkóczi Ferenc gróf *1754 november 5-én, száznegyven plébános és nagy sokaság jelenlétében*, Szent Imre királyfi napján, *a püspöki palota udvarán*, az ünnepély után, *a biblia összes ott levő példányait megégette Egerben*. (Ez alkalommal egy ép példányt és kettőnek a bekötési tábláit mentették meg. Az egyik fedelét a sárospataki, másikét a debreceni könyvtárban őrzik.)

Erre a bibliára Debrecen városa több mint 33.000 aranykoronát költött. Diszes címlapját már 1685-ben megrendelték és el is készítették. Ezért szerepel a címlapon ez az évszám, jóllehet csak 1718-ban került ki a sajtó alól.

A Hollandiában maradt példányokat (1116) Var-

sóba szállították s 1789 augusztus 9-én végre valahára Debrecenbe kerültek. Ezek közül igen kevés maradt épségben. Mindössze is 905 példány. Az első szállítmányból, amelynek példányait az egri püspöki rezidencia udvarán máglya emésztette meg, csupán csak harmincegy példány került, egy följegyzés szerint forgalomba. Kaprinai szerint az első szállítmányból már Kassán megégettek néhány százat. Mikor Ambrosovszky Mihály egri kanonok 1760-ban Pázmány Kalauzának rövid sommáját Egerben kiadta, ugyanakkor Melyik légyen az igaz vallás és micsoda fogyatkozások tapasztaltatnak a kálvinisták Bibliájában? című, ahhoz csatolt toldalékjában bírálat tárgyává tette Komáromi Csipkés fordítását. Szerencsi Nagy István, a Bod Péter Athenásához írott, Kereszteti József által 1787-ben lemásolt, de kéziratban maradt Toldalékjában, Ambrosovszky bírálatára ezeket jegyzi meg: Amilyen a Kalauz, olyanan olyan a Toldalékja is; nevezetesen fulánkos szóllás formáival szurkálja a Bibliának Csipkés Komáromi által az eredeti nyelvekből tett fordítását azért, hogy a Vulgátával mindenben meg nem egygyez, holott elég lehetett volna az is, hogy ezen fordítást nagyobb részént, csakugyan az Egri Inquisitio nem értvén, megégette. Komáromi Csipkés bibliafordítását református részről Debreceni Ember Pál, előbb sárospataki, majd losonci, szatmári, debreceni és végül lizskai református lelkész és egyháztörténetíró revideálta. († 1710.) Kéziratát a debreceni református kollégiumi könyvtár őrzi.

A Komáromi Cs. György bibliája, amely az eredeti szövegekből fordítottatott magyarra, az addig megjelent

fordítások között a leghűbbnek bizonyult. A héber szöveg szószerinti, tömör fordítása miatt azonban sok helyen homályos. A Károlyi sok helyen körülírással fordította az olvasó előtt könnyebben érthető és világosabb. Károlyi a szöveg szellemét, gondolatbeli tartalmát igyekezett a maga körülíró modorában visszaadni, Csipkés pedig e helyett a grammatika törvényeinek pontos alkalmazására és a héber szótárakban levő jelentéseire fordít nagy figyelmet. Viszontagságos története, évtizedeken keresztül való fogolykodása, forgalomba került példányainak kevés száma volt az oka annak, hogy nagyobb mértékben el nem terjedt. Még aztán a nép a maga megszokott bibliáját nem szívesen cserélte volna fel egy új fordítással még abban az esetben sem, ha az új jobb, tökéletesebb fordítású lett volna is, mint a régi.

A Komáromi Csipkés György bibliája nem ért több kiadást. A XVIII. században, ennek megjelenése után is, a *Károlyi-bibliát* adták ki és hozták forgalomba. Így 1725-ben *Boroszlóban* megjelent a teljes biblia. (Sándor István: Magyar Könyvesház. 1803:81.) Az 1751-iki bázeli bibliának Szatmárnémeti Pap István által írt előljáró beszéde szerint a boroszlói kiadású példányok „közül sokakban *Amsteldam* vagyon feltéve” kiadási helyül. Sőt ugyanott még azt is írja, hogy „ez után az Újtestamentum is kis formában, minden helynek feltétele nélkül, hol és ki által nyomtatott legyen, ugyanezen tipográfus által kinyomtatott”. A boroszlói 1725-iki teljes kiadású bibliából eddig, sajnos, egy példány sem ismeretes, de a kis formájú Újtestamentum-kiadásból már előkerült egy németországi antikvárius könyvei közül

egy példány, melynek címlapján *Amstelodam* szerepel kiadási helyül. (Ez a példány igazolja Szatmárnémeti Pap István ama tudósításának helyességét, hogy a Boroszlóban nyomtatott bibliák némelyikén *Amstelodam* szerepel.) Ezt a példányt Pongrácz József pápai református theologiai tanár és főiskolai könyvtárnok vásárolta meg 1922-ben. A kecskeméti anyakönyvi följegyzések szerint az amsterdami kiadású biblia (az 1700-ikét érti) némelyik példányára „1725, Boroszló” van jegyezve. (Révész I.: Figyelmező, 1870:433.) Az előkerült Újtestamentum Szatmárnémeti följegyzésének ad igazat. Hogy ki gondoskodott e kiadásokról s hány példányban kerültek forgalomba, nem tudjuk. *Lipcsében, másodízben, 1727-ben*, Bél Mátyás pozsonyi ágostai hitvallású evangélikus lelkész gondoskodásából jelenik meg Károlyi Újtestamentuma, a görög szöveg alapján eszközölt javításokkal. Serpilius pozsonyi ágostai evangélikus lelkész szerint a kálvinizmusoktól tisztította volna meg Bél Mátyás e bibliát javításaival. Hogy Károlyi Gáspár Újtestamentuma *1734-ben* (vagy kevéssel azelőtt) *Pozsonyban* is megjelent, arról Szeli Józsefnek Fábry Gergelyhez 1734 augusztus 22-én írott levele tesz bizonyosságot, amelyben azt mondja, hogy Pozsonyban egy pápista, Speiser nevű könyvkötő, graduál alakban, Amstelodam kiadási hellyel, titkon kinyomatta a Károlyi Újtestamentumát és ugyancsak titkon árulja is. (M. Prot. Egyh.-tört. Adattár, II:169.) E kiadásból eddigelé egy példány sem ismeretes.

Torkos András bibliafordítása. Torkos András, győri ágostai hitvallású evangélikus lelkész, az eredeti gö-

rög nyelvből lefordította az Újtestamentumot. De a kiadását már nem érhetette meg, mert meghalt. Fia: Torkos József, később szintén győri lelkész, rendezte sajtó alá s látta el a magyar bibliafordítások muljával foglalkozó előjáró beszéddel. Ebben Torkos panaszosan említi, hogy a szegény magyar evangélika eklézsiáknak, ha magyar nyelven akarták a Szentírást olvasni, Károlyihoz és Káldyhoz kellett folyamodniok. Atyja arra törekedett, hogy úgy fordítaná magyar nyelvre az Újtestamentumot, hogy pontról-pontra minden versecske a Szentléleknek értelmével meg-egyezzék. A nehezebb, vitás helyeket magyarázó, világosító jegyzetekkel is ellátta, hogy a szöveg meg-értését elősegítse. E fordítás megjelent *Wittenbergben, 1736-ban*, nyolcadrét alakban, némely jóltevők költségével, az esztendő vasárnapjaira és ünnepekre való epistolák és evangéliumok feltüntetésével és vasárnapi és ünnepi imádságokkal. Második kiadása Pozsonyban, 1803-ban jelent meg. Megbízható, jó fordítás, melyen a Károlyi bibliájának hatása érezhető.

Besnyei György bibliafordítása. Besnyei György, madari református lelkész és mátyusföldi esperes, 1737-ből való bibliafordítása nem jelent meg nyomtatásban. Nem önálló fordítás ez, hanem Komáromi Cs. György fordításának javítása, similása. Az egész biblia szövegét felölelő, nagy terjedelmű kézirat a debreceni református főiskolai könyvtár tulajdona. Részleteket közölt belőle, a Komáromiéval egybevetve, Bárány József 1885-ben.

Szeniczai Bárány György, Bárány János és Sartorius (Szabó) János bibliafordítása. Szeniczai Bárány György, Bárány János dunántúli ágostai hitvallású

evangélikus püspök és Sartorius János nemescsói ágostai evangélikus prédikátor lefordították az Újtestamentumot görögből s kiadták *Laubanban*, Szászországban, 1754-ben. Ez a fordítás azért érdemel különösebb figyelmet, mert az egyes könyvek elé külön-külön tájékoztató, előljáró beszédet, a könyvek tartalmát tekintve pedig, újszövetségi irodalomtörténeti tájékoztatást, a fontosabb tartalmú versekhez pedig szövegmagyarázó és erkölcsi irányú jegyzeteket csatolnak. A magyarázatoknál Feltner, Langius, Heidinger és Starkius műveit használták fel. Lefordították az Ószövetséget is, de ez nem jelent meg nyomtatásban. Újabb kiadása nem jelent meg. A XVIII. század folyamán a Károlyi-biblia legnevezetesebb kiadásai voltak az utrechtiék és a bázeliék. *Utrechtben* hétszer jelent meg a Károlyi-biblia.

Mikor Tótfalusi Kis Miklósnak az Amsterdamban végbevitt ritka példájú forgolódása által nyomtatott magyar bibliák, mind az időnek sok formájú változása s mind szegény nemzetünknek hovatovább való szorultabb állapota miatt annyira elfogytak, hogy már csak néhol találatnának s azok is igen drágáron: Hollandiában *van Alphen Jeromos* utrechti theologiai tanár, látván szegény magyar nemzetünknek azt a nagy tehetetlenségét, hogy nemcsak egyéb közönséges jó könyveknek, hanem a bibliáknak is, melyek mindenek felett legszükségesebbek, megszerzésére a maga erejéből éppen elégtelen: hozzánk való atyai jóindulatából Hollandia kegyes s főrendű tagjait, nyomoruságos állapotunknak hűséges commendatiojával, a szent bibliának újabb kinyomtatására szükséges alamizsnálkodásra annyira felindította

(tanártársa, Lampe Adolf is részt vett a pénzgyűjtésben), hogy azoknak kegyes adományaiból megjelent *1730-ban, Utrechtben, Muntendam* Anselmus nyomdájában, nyolcadrét formában. Rézmetszetű, díszes címlapja a Tótfalusi-féle 1685-iki amsterdami biblia címlapjának utánezata. Mintául a Tótfalusi bibliai szolgáltak. E kiadás jövedelmét egy újabb kiadás számára tőkésítették. A XIX. századtól a fönnmaradt, tőkésített pénz kamatait az Utrechtben tanuló magyar református theológusok segélyezésére fordítják.

Ez első utrechti kiadás betűi egészen újonnan öntettek s e kiadás megjelenése után az utrechti theologiai fakultás hűséges gondviselése alá bizattak. E teljes bibliahoz járulnak külön címlappal és új lapszámozással a Szenczi Molnár által fordított zsoltárok, a dallamokkal együtt. E kiadás fenti tartalmú lelkes előszavának a kegyes olvasóhoz beszélő ismeretlen írója (nyilván egyik ott tanuló magyar diák) lelkes örömmel így végzi szavait: Végyed jó néven e jó munkát és a nagykegyelmű jó Istent, ki még az idegen nemzet által is szegény nemzetünknek nyomoruságos sorsával kegyelmességet cselekedni méltóztatott, áldjad és felmagasztaljad; e Szent Könyvvel pedig élj az ő Felsége dicsőségére és a magad lelkének idvességére. Kinek, hogy örök dicsőség és hála adassék, mi is egy szívvel mondjuk: Ámen!

A második utrechti kiadás, *1737-ben*, ugyancsak *van Alphen Jeromos* theologiai tanár gondozásában jelent meg. Ez is teljes, Ó- és Újszövetségből álló kiadás, Szenczi Molnár zsoltáraival együtt. Reers W. János nyomása.

Utrechtben harmadszor, *1745-ben*, nagy nyolcadrét alakban jelent meg a teljes magyar biblia, Reers W. János nyomdájában, *van Alphen* gondozásában. Riederer (Nachrichten, II. 29.), aki Wiedekind után említi ezt a hazánkban egy példányban sem ismeretes kiadást, azt írja róla, hogy az 1737-iki kiadáshoz hasonló szépséggel van nyomtatva. Címlapja s előszava bizonyosan egyező az 1737-ikiével.

Ugyancsak Reers nyomása a következő negyedik utrechti kiadás is, mely *1747-ben* került ki a sajtó alól. *Van Alphen* ottani theologiai professzor halála után, de még az ő „szorgalmassága által szereztetett költségen” jelent meg. Rézmetszetű címlapja az előző utrechti kiadásokét utánozza, de a magyar címer s a hét erdélyi vár nem alul, hanem a lap felső két szegletében van. Szent Dávid zsoltárai, Szenczi Molnár fordításában, külön, 1746. évszámú címlappal járulnak e kiadáshoz.

Az *1757-iki* utrechti kiadásból hazánkban egy példány sincs. Dr. Ballagi Aladár látott ebből egy példányt Genfben. (Prot. egyh. és isk. lap. 1876:1361.)

Az utrechti hatodik kiadás *1765-ben* jelent meg. Teljes biblia. Ezt Őri Fülep Gábor (később sárospataki tanár és tiszáninneni püspök) és Balogh Soós Mihály utrechti egyetemi hallgatók rendezték sajtó alá, nagy nyolcadrét formában. Az előbbi utrechti kiadások előszavát megváltoztatták. Majd mindenben Tótfalusi kiadásait vették mintakul. Az azokba s a későbbi kiadásokba becsúszott betűbeli s egyébféle sok hibát, munkájokban „jó Istenünk kegyelmes segedelme által erősítettén és vezéreltetvén”, annyira megigazítottak, hogy e kiadáshoz hasonlót, tisztasá-

gára nézve, addig az ideig, hazánk soha nem látott. Hozzájárul Szent Dávid százötven zsoltára, Szenczi Molnár fordítása szerint, de e zsoltárok és az apokrifus könyvek egy kötetben, külön is forgalomba kerültek.

Az eddig felsorolt utrechti bibliák mind keretes, díszes címlappal voltak ellátva. Egy följegyzés szerint az utrechti bibliák egy része az ottani egyetemi könyvtárban volt letétbe helyezve s az ott tanuló magyar ifjak mindenike jótéteményül kapott azokból egy-egy példányt még 1770-ben is.

Heted ízben *1794-ben* jelent meg Utrechtben a Károlyi-fordította teljes magyar biblia, Altheer János betűivel. Ebben az Újtestamentum s a Szenczi Molnár zsoltárai külön címlappal vannak ellátva.

E kiváló gonddal készült kiadáshoz kisszántói Pethe Ferenc, a kiadó, két, szép kivitelű térképet is készített 1793-ban Utrechtben. Az egyik két részből áll. Az egyik rész, „Szent Vezér”, mely az Ótestamentumban előforduló országok, tartományok, városok, helységek, kietlenek, puszták, hegyek s völgyek, erdők, barlangok, tengerek, folyóvizek, patakok s minden nevezetes történetek helyeinek, főképen a Kanaán földének az izraelitáktól lett elfoglalásáig való lerajzolását foglalja magában, a másik pedig Izrael országát, azaz Kanaán földének az izraeliták által történt elfoglalásától Izrael elpusztulásáig való állapotját rajzolja le.

Ezt a kettős térképet a Jósue könyve után találjuk. A második térkép az Apostolok cselekedeteiről írott könyv után áll. Ez a római birodalmat foglalja magában, melyben a Krisztus eklézsiája, kevéssel az

ő mennybemenetele után, az apostolok által elterjesztetett. Meglepő ujdonság volt e biblia mellett a két pompás kivitelű s magyarázó szövegekkel ellátott térkép, melyeknek szívesen fogadását kéri az olvasótól a jeles szerző, „annyival is inkább, hogy ezt, talám? mint zsenjét, úgy találod édes magyar hazánkban“. Valóban, ez az első magyar biblia hazánkban, amelyben térképek vannak.

Pethe előszóbeli tudósítása szerint, a Károlyi-biblia kiadásai közül főképen az 1765-iki utrechti követte, úgy azonban, hogy az azokban észrevett nyomtatásbeli hibákat szorgalmasan kijavítgatta.

Pethe e kiadást a maga költségén, a maga betűivel rendezte sajtó alá. Az érdemes közönség némely magános tagjai, előpénzül, összes költségeinek egy-nyolcad részével segítették. Szombathi János sárospataki tanár Rövid tudósítás a magyar bibliáról címmel írt e bibliához tömör tájékoztatást, melyben gondosan összeállítja az addig ismert összes bibliafordításokat és kiadásokat.

Az utrechti kiadások közül különösen kiválik az 1737-iki, amely a Károlyi-bibliának egyik legszebb, igen tiszta nyomású kiadása. Hasonlóképp kiemelkedik az 1794-iki is, melyet kasszántói Pethe Ferenc adott ki ritka hibátlansággal s ezért az angol herceg (később IV. György) harminc arany súlyú arany emlékéremmel jutalmazta meg. Némelyek szerint ez a kiadás gróf Teleki József költségén jelent meg 8000, más adat szerint 11.000 példányban. A példányokat a reformátusok négy egyházkerülete között osztotta szét négy forint helyett két forintért. Pethe később is (1817) kiadta még az Újszövetséget.

Bázelben háromszor jelent meg a Károlyi-biblia. Először Szatmárnémeti Pap István és Török Ferenc ottani magyar egyetemi hallgatók adták ki, *1751-ben*, Im-Hof Rudolf János nyomtatásával 5000 példányban. Ehhez elől egy latin előbeszéd járul Beckius bázei theologiai tanártól az olvasóhoz és egy magyar nyelvű előjáróbeszéd a magyar- és erdélyországi eklézsiákhoz intézve, melyben a Szentírás jelentőségéről elmélkedik s felsorolja az általa ismert bibliafordításokat és kiadásokat. Hozzá járulnak Szenczi Molnár Albert zsoltárai külön címlappal, amelyen azonban 1750 áll a kiadás évül. Ballagi Aladár látott egy bibliapéldányt e kiadásból, 1750-es évszámmal, amiből kétségtelen, hogy az első bázei kiadású bibliák címlapján részint az 1750-es, részint az 1751-es évszám szerepel. E kiadás költségeihez tekintélyes összeggel járult Gerdesius Dániel groningeri református theologiai tanár, aki magyar tanítványaitól értesült a magyarok bibliahiányáról. Az 5000 példányból 2000-ben csak a Szatmárnémeti Pap István magyar nyelvű előjáró beszéde, 3000-ben pedig Beckius bázei theologiai tanár latin előszava olvasható. Ennek az az oka, hogy 2000 példány, a kiadóval s Beckiusszal történt előzetes megállapodás szerint, Pap Istvánt és Török Ferencet illette volna, a többi 3000 a kiadó könyvárúst. Vannak azonban olyan példányok is, amelyekben mindkét előbeszéd megvan, ilyen pl. a sárospataki főiskolai könyvtár példánya.

A második bázei kiadásból (*1764*, nyolcadrét, Im-Hof János Rudolf és fia költségén) már hiányzanak az előbeszédék, az apokrifusok, de Szenczi Molnár zsoltárai külön címlappal vannak hozzácsatolva.

Ugyanilyen beosztású a harmadik bázeli kiadás is. (1770, nyolcadrét. Im-Hof Rudolf János és fia költségén.) E három kiadás mintájául az 1747-iki utrechti biblia szolgált. A bázeli kiadások közt kétséget kizárólag az első készült a legnagyobb gondossággal s így az a legjobb, legértékesebb.

Az említettekén kívül a XVIII. században megjelent még az Újtestamentum iskolai használatra Debrecenben háromszor (1749, 1767, 1789), Budán a teljes biblia egyszer (1782) és Pozsonyban az Újtestamentum szintén egyszer (1790. Balogh F., Károly Gy. Hugó, Petrik nem ismerték e kiadást, mely ma megvan a Nemzeti Múzeumban) s a teljes biblia is egyszer (1793. Kettős címlappal; az első rézmetszetű, a második piros- és feketebetűs nyomással. Patzkó Ferenc költségén). Meg kell még említenünk a lipcsei 1776-iki teljes bibliakiadást, amelyet Mossótzky Institoris Mihály pozsonyi ágostai evangélikus lelkész, Löve Antal pozsonyi könyvárus költségén adott ki, a bázeli, 1770-iki kiadás szerint szóról-szóra. Az előtte ismeretes kéziratoss és nyomtatott bibliafordítások sorozatát feltüntető, figyelemre méltó előljáró beszédet maga Mossótzky írta.

A Káldy bibliafordítása ebben az időszakban kétszer jelent meg. A második kiadás Nagyszombatban, 1732-ben, ívrét alakban, a harmadik Budán, 1782-ben, szintén ívrét alakban. Mindkettő az Oktató intés nélkül. Hunyadi (Szabó) Ferenc tiszántúli református püspök († 1795) lefordította Jób könyvét a 36. részig. Fordítása kéziratban maradt.

5. A magyar biblia a XIX. és XX. században.

A) Károlyi Gáspár bibliája.

1661-től az 1790—91. évi XXVI. t.-c. megalkotásáig, az elnyomatás keserves évtizedeit élték át hazánkban a protestánsok. Ez idő alatt, tehát csaknem másfél századig, alig jelenhetett meg a magyar biblia magyarországi sajtókon. A XVIII. század szomorú évtizedeiben protestáns vallású iratokat s köztük a bibliát, a jezsuiták által végzett felekezetieskedő s túlzásba vitt könyvrevízió miatt sem kinyomtatni, sem a külföldön nyomtatottakat behozni és terjeszteni nem lehetett. Csak Debrecenben jelent meg az Újtestamentum háromszor, iskolai használatra nyomtatva s Budán a teljes biblia egyszer. A külföldre száműzött, idegenben bujdosott s idegenek segítségével kinyomtatott magyar biblia példányait aztán csak kerülő úton, nagy ügyel-bajjal lehetett becsempészni.

A XIX. században a Károlyi-biblia legelső kiadása Fűskúti Landerer Mihály nyomdász és könyvárus költségén, 1803-ban jelent meg Pozsonyban és Pesten (a rézmetszetű, keretes címlapon csak *Pozsony* szerepel), a bázeli kiadás szerint, nyolcadrét alakban. (Teljes biblia.) Hozzájárulnak külön címlappal Szenczi Molnár zsoltárai. Ugyanő az élemedett és elgyengült szemű hívek kedvéért, nagy negyedréti alakban, na-

gyobb betűkkel, ugyanazon helyeken, 1804-ben, kiadta a kasseli, 1704-iki kiadás szerint, az apokrifusokkal és Szenczi Molnár zsoltáraival. A keretes címlap után előbeszéde áll, melyben elmondja, hogy ez új, nagyobb kiadással hazaszeretetés, a tudományoknak s az ájtatosságnak előmozdításában való mindenkori igyekezetét iparkodott megmutatni. Főgondja volt, hogy nyomása tiszta, hibátlan legyen. A bázeli kiadás hibáit tudós férfiakkal igazíttatta ki. A parallel helyeket a váradi, bázeli és utrechti kiadások szerint tüntették fel; az írásbeli hibákat pedig a legújabb helyesírás szerint igazgatták ki. Az előbeszéd után a kasseli biblia előbeszéde következik. A következő évben (1805) Trattner Mátyás Pesten, ívrét alakban, keretes, díszes címlappal adta ki a teljes bibliát, a váradi-kolozsvári kiadás szoros követésével, vagyis némely fordításbeli változtatásokkal és rövid magyarázatokkal. Így ez a nagyhírű váradi-kolozsvári bibliának második kiadása.

A Károlyi-biblia történetében új korszakot nyit meg az 1804-ben megalakult Brit és Külföldi Bibliaterjesztő Társulat a maga nagy segítségével. E nemes-célú társaság, mihelyt tudomást szerzett a Magyarországon már több ízben előfordult s most ismét jelentkező bibliahiányról, nyomban felajánlotta a magyar bibliának kiadására és terjesztésére irányuló hathatós segédelmét. És erre égető szükség is volt, mert az utrechti biblia utolsó kiadása (1794) óta, harminchét év alatt, csak háromszor jelent meg a teljes biblia (Pozsony—Pest 1803, 1804. Pest 1805) és ugyanannyiszor az Újtestamentum (a Torkosé Po-

zsonyban 1803-ban, a Károlyié Pesten 1817-ben és Debrecenben 1821-ben).

E társulat első nagy jelentőségű cselekedete az volt, hogy a reformáció háromszázadik évfordulójának 1817-ben tartott ünnepélyére a szegények közt való ingyen kiosztásra 500 példány magyar bibliát, a biblia kiadására pedig tekintélyes pénzszerzést küldött. Hazánkban a Brit és Külföldi Bibliaterjesztő Társulat költségén legelőször *Sárospatakon* jelent meg a Károlyi fordította Szentírás és pedig 1832-ben, előbb csak az Újtestamentum. A társulat, illetőleg a tiszán-inneni református egyházkerület megbízásából Somosy János, a Magyar Tudományos Akadémia tagja és Kálniczky Benedek sárospataki theologiai tanárok rendezték sajtó alá. Ez a kiadás az előzőktől eltérően jelent meg, amennyiben a versek folyó sorszáma jelző számok nem a versek elé, hanem a lap szélére vannak nyomtatva s az egyes bibliai könyvek ama részletei, amelyek tartalmuknál fogva szorosan összetartoznak, külön-külön kikezdésbe vannak tagolva. Három évvel később, 1835-ben, ugyancsak Somosyék gondozásával s a társulat költségén megjelent *Sárospatakon* a *teljes Szentírás* is. Ez a régi gyakorlat szerint van nyomtatva, az Újtestamentum kiadásában alkalmazott újítás nélkül. Somosyék, Kazinczy Ferenc kérésére, mindkét kiadást szép betűkkel nyomatta. Az Újtestamentum külön kötetben is megjelent.

1838-ban a társulat Kőszegen nyomdát állít fel a magyar biblia kiadására s még ugyanazon évben megjelenik az első kőszegi Újtestamentum, amely itt 1852-ig négy ízben (1838, 1842, 1843, 1846), az egész

biblia pedig hét ízben (1840, 1842, 1843, 1846, 1848, 1850, 1852) jelent meg. A társulat 1848-ig, vagyis tíz év alatt 120.000 példányt hozott forgalomba olcsó áron a szegedi kiadásokból. A bibliák terjesztése körül ebben az időben nagy buzgósággal forgolódott Wimmer Ágoston felsőlövői ágostai evangélikus lelkész, aki szóval és írásban buzdított, lelkesített minden keresztyént, hogy viselje szíven a biblia terjesztését, hogy egy egyház se legyen biblia nélkül.

Az 1848—49-iki szabadságharc leveretése után a magyar bibliák is száműzettek az országból. A bécsi kormány az angol társulat pesti megbízottait s a bibliaterjesztő skót misszionáriusokat Pestről kiutasította, az ottani és a kőszegi bibliaraktárakat, az összes példányokkal lefoglaltatta s azok terjesztését betiltotta. A bécsi kormány a társulat képviselőinek az angol külügyi hivatalnál történt közbelépésére a lefoglalt 58.000 magyar bibliát, mint angol vagyont, a társulatnak kénytelen volt visszaadni, amely a bibliákat Berlinbe szállíttatta, ahol aztán később két ízben, 1859-ben és 1860-ban, ki is adták a teljes bibliát s külön is az Újtestamentumot. 1861-ben az osztrák miniszter már megengedte a bibliák behozatalát s a betiltott raktárak is újból megnyilhattak. Azóta a társulat budapesti s kolozsvári raktárai szabadon folytathatták áldásos működésüket egészen az 1914—1918-iki világháborúig.¹

¹ Az 1850-es években Kalmár (Krämer) István, r. kath. papságra készült, de nazarénussá lett férfiú, követői számára lefordította magyar nyelvre az Újszövetséget, de fordítása kéziratban maradt.

A társulat nagyarányú munkásságának igen szép eredménye, hogy a Károlyi-biblia 1832-ig harmincnyolc, 1832-től 1902-ig, tehát hetven év alatt, hatvan-két kiadást, a mai napig pedig, csaknem kizárólag Budapesten kiadva, száznál több kiadást ért, amely kiadásokban a teljes biblia 287.000, az Újtestamentum pedig külön 847.000 példányban terjedt el hazánk bibliaszerető népe körében. A Brit és Külföldi Bibliaterjesztő Társulat küszöbölte ki nálunk a jegyzetes bibliákat, mivel a jegyzetek rendszerint theologiai iskolákat képviseltek s az igének közvetlen hatását kockáztatták. (Prot. Szemle. 1898:510.)

Nyelvünknek folytonosan tartó, különösen a XVIII. század végétől történt gyors fejlődése, csinosodása mindinkább kívánatossá, sürgőssé, sőt elodázhatalanná tette a Károlyi-biblia szövegének a magyar nyelv fejlődött szellemének megfelelő átdolgozását. Erre annyival inkább is szükség volt már a XIX. században, mert a Tompa, Petőfi, Arany és Jókai költői műveit olvasó közönség ízlése és nyelvérzéke immár alig találta vonzónak és élvezetesnek a XVI. századi bibliafordítás nyelvét. Így történt, hogy az angol társulat gondoskodott arról, hogy a biblia, egyelőre az Újtestamentum, úgy az új idők magasabb ízlésének és igényeinek, mint a tudományos követelményeknek megfelelőleg is átdolgoztassék. 1878-ban a társulat megbízásából és költségén meg is jelent Budapesten, *Győry Vilmos, Menyhárt János és Filó Lajos* átdolgozásában (átdolgozta Győry V. és Menyhárt János, átnézte Filó Lajos), az eredeti szöveggel egybevetett Újtestamentum. Ez az átdolgozási kísérlet azonban nem elégítette ki a bibliaolvasó közönség

váráhozását. A szakkritika sem volt vele megelégedve. A második kiadás alkalmával már javítva jelent meg ez az átdolgozott Újszövetség. De a biblia-kezelő közönség vágyott egy még jobb után. Szeremley Sámuel hódmezővásárhelyi református lelkész 1881-ben a debreceni országos zsinat elé terjesztett emlékiratában tette szóvá egy új biblia fordításának a magyar református egyház tudtával és akaratával való kiadásának ügyét. Majd pedig 1898-ban megjelent (mutatványpéldányul) az eredeti szöveggel egybevetett és átdolgozott Ószövetség, de nem a fentebb említett átdolgozók tollából, hanem egy szak-tudósokból álló bizottság munkálkodásának eredményeként. E bizottság Duka Tivadarnak, a Brit és Külföldi Bibliaterjesztő Társulat igazgatósági tagjának kezdeményezésére és Szász Károly református püspöknek, mint elnöknek közreműködésével, kezdte meg nemes és sikeres munkáját.¹ Az egész biblia,

¹ A Brit és Külföldi Bibliaterjesztő Társulat 1886-ban Ballagi Mórt, Hunfalvi Pált, Szász Károlyt és Szilády Áront kérte fel a bibliarevideálás ügyének vezetésére. E vezető férfiakon kívül, mint munkatársak működtek a fordításban ill. átdolgozásban és a fordítás-átdolgozás revideálásában: Bachát Dániel, Bartók György, Csengey Gusztáv, Dicsőfi József, Erdős József, Frölich Róbert, Hamar István, Kecskeméthy István, Kenessey Béla, Keresztes József, Linberger István, Marton Lajos, Masznyik Endre, Németh István, Petri Elek, Poszvék Sándor, Pukánszky Béla, Radácsi György, Szabó Aladár. — Keresztes († 1888), Ballagi, Hunfalvi († 1891), Frölich († 1894) elhalván, kevéssé munkálkodhattak a revideálásban; keveset dolgozhatott Bachát is. Hogy e ref. és ág. hitv. evang. tudósok közül ki, melyik bibliai könyvet fordított és melyiket revideálta, azt a biblia-revideáló bizottság jegyzőkönyveiből s irataiból lehet részletesen megállapítani.

az eredeti szöveggel egybevetve és átdolgozva, annyi mindenféle akadály után, 1908-ban került forgalomba, de úgy az ó-, mint az újszövetségi rész címlapján 1905 szerepel kiadási év gyanánt. Hornyánszky nyomása. (1908-ban a Pallas nyomdájában is kinyomtatott ugyancsak a brit társulat költségén.) Ebben a kiadásban az 1898-ban megjelent s az eredeti szöveggel egybevetett és átdolgozott Ószövetség, a szakkritika kíváncsai szerint, jelentékeny javításon ment át. Nyomdahibái is kiigazítottak. Nem teljesen új, nem teljesen modern fordítás ez, hanem a több mint háromszáz éves Károlyi-biblia gondos, lelkiismeretes, jól sikerült kijavítása s átdolgozása. Az átdolgozás egyik főelve is az volt, hogy ne új fordítás kívántsák, „hanem a Károlyi szövegének pontos átnézése, nyelvének a mai kor kíváncsaihoz alkalmazásával, de ódonszerűségének s bibliai zamatának megóvásával, a bibliai tudomány és kritika már megállapítottaknak vehető eredményei figyelembe vételével, de minden, a protestáns egyház hitelveivel és szimbolikus könyveink tanaival ellenkező új tudományok mellőzésével; szóval a bevett s máig általános használatban lévő fordítástól csak a helyes értelem s nyelvtani szabatoság követelte eltérések engedtesse meg, de minden felesleges s megütközést, idegenkedést vagy éppen botrányt okozható újítások gondosan kerültesse”. Előre megállapította a bizottság azt is, hogy „oly közmondásszerűvé vált mondások, amelyek be mentek a köznyelvbe, hagyassanak meg még ott is, hol az exegeta különben nem tudná is elfogadni a Károlyi fordítását”. Az átdolgozók mindvégig hivek maradtak előre megállapított, helyes elveikhez.

Nagy kár, hogy egy bosszantó sajtóhiba ékteleníti az 1905-ös, nagy gonddal revideált Károlyi-bibliát, amely aztán a következő kiadásokban is megmaradt. Ez a keresztség szereztetési ígéiben, a Máté írása szerint való evangélium 28. rész 19. versében olvasható: *nevében, nevébe* helyett. A Komáromi Csipkésbiblia fogvatartásának és megégettetésének egyik oka éppen az volt, hogy a nevezett versben a szintén helyes *nevére* olvasható (és nem a római katolikus Káldy-fordításbeli *nevében*). Ime egy ottfelajtott nyomdahiba akarja megcsúfolni, éppen egy kritikus helyen, a Károlyi-biblia nagy multját! Érdekes jelenség, hogy ugyancsak a Brit és Külföldi Bibliaterjesztő Társulat kiadásában Budapesten, 1923-ban megjelent, de Lipcsében, Pöschel és Treptenél nyomtatott Károlyi-bibliában, mely nem revideált szövegű, a Máté 28. rész 20. verséhez (a 19. versben a helyes *nevébe* áll), csillag alatt, ez a más kiadásokban nem található igen becses jegyzet van csatolva: „A 19. és 20. vers szó szerint ezt mondja: Azért elmenvén, a népeket mind tegyétek tanítványokká azzal, hogy megkeresztelitek őket az Atyának és a Fiúnak és a Szentléleknek *nevére* és tanítjátok őket, hogy megtartsák, stb.”.

Az eredeti szöveggel egybevetett s átdolgozott biblia megjelenése korszakos a Károlyi-bibliák s általában a magyar bibliafordítások történetében. 1908-tól máris számos kiadást ért. Ezek között legnevezetesebb az a *Képes Szent Biblia*, amely Tóthfalusi József református lelkész szerkesztésében s Hermann Emil biblia- és vallásosirat-terjesztő válla-

latának kiadásában jelent meg 1908-ban Budapesten, színnyomatú mellékletekkel és színes képekkel a szövegben. A bibliáról, annak különböző (de nem teljes számú) fordításairól szóló bevezetést írt hozzá a szerkesztő; előjáró beszédet pedig Kenessey Béla erdélyi református püspök. Szép képeivel ez a kiadás nagy tetszésnek örvendett, példányai el is fogytak.

Az 1914—1918. évi világháború alatt megszakadván összeköttetésünk az angolokkal: a magyar bibliák annyira elfogytak, hogy 1917-ben már nagy bibliahiány volt Magyarországon. Csak 1919-ben kerültek újból nagyobb számmal angol kiadású magyar bibliák forgalomba.

Hazánkban a Brit és Külföldi Bibliaterjesztő Társulaton kívül, amely már több mint ötszáz nyelven terjeszti a bibliát s amely legutóbb 1925-ben és 1926-ban adta ki az átdolgozott Károlyi-bibliát Budapesten, Hornyánszky nyomdájában, még a Skót Nemzeti Bibliatársulat foglalkozik 1861 óta a magyar biblia terjesztésével, az angol társulattól vásárolván a példányokat. 1898-ban a bibliakiadó társulat eladott egész bibliát 1769-et, Újszövetséget 7970-et; a skót társulat 1919—1923-ban eladott teljes magyar bibliát 868-at, Újtestamentumot 9370 példányt s 23.541 bibliai részt s ingyen kiosztott 82.990 bibliai részt. 1924-ben a biblia már 572 nyelvre le volt fordítva. A brit társulat 1924-ben 10,040.575 darab bibliát és biblia részt adott el, másfél millióval többet, mint az előző évben s a terjesztés nagy munkáját kilencszáz bibliaárus végezte.

Római kath. fordítások.

A XIX. és XX. század folyamán a következő bibliafordításokkal találkozunk: *Végh István* áldozópap 1827-ben kiadta Esztergomban Bölcs Salamon király példabeszédeinek világosabb kitétele című művét, melyet az eredeti kiadás értelme szerint a keleti nyelvek s a nevezetesebb fordítások és régiségek világánál készített. Műve fordításból és a szöveg alatti magyarázatból áll. A fordítás kéthasábos; a bal hasábon közli Káldy fordítását, a jobbon „Eredetinek értelme” címmel a magáét, amely tulajdonképpen nem hű fordítás, hanem inkább oly előadás, mely a fordítás és körülírás (paraphrasis) között áll. Célja az, hogy a példabeszédek értelmét értelmesen és világosan adja elő. (Érdekes, hogy szerző, mivel Salamon példabeszédeinek több mint kétharmad része elveszett, ezt a hiányosságot pótlendő, a szent atyáknál, a római klasszikusoknál s másoknál talált hasonló, rövid, elmés, ékes erkölcsi mondásokat csatolt toldalékkul latin nyelven könyvéhez.) Az Egyházi Tár című folyóirat szerkesztője (*Guzmics Izidor*) előbb a zsoltárok fordítását adta ki Pesten, 1832-ben, majd Jóh könyvét ugyanott 1836-ban, a Prédikátort 1839-ben. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátott fordítások ezek, melyeken a Káldy hatása érezhető. *Szepesy Ignác* pécsi püspök több munkatárssal lefordította az egész bibliát magyarra. Azonban inkább Káldy után való átdolgozás ez, mint új fordítás, minden nagyobb önállóság nélkül. Az Újszövetség 1834-ben két kötetben, az Ószövetség pedig 1835—36-ban négy kötetben jelent meg Pozsonyban, jegy-

zelekkel. Példányait ajándékol oszlogatta ki a püspök a római katolikus hívek között. A jegyzetek készítésénél Allioli magyarázatait használták. Ez a Káldy után készített Szceppsy-éie biblia *Szabó József* nagyszombati hittanár átdolgozásában Pesten, 1851-ben jelent meg két kötetben, képekkel. Majd Bartakovics Béla egri érsek elrendelte Káldy fordításának átdolgozását, amely munka elvégzésével s Allioli jegyzeteinek felhasználásával, *Tárkányi Béla* egyeki plébánost, a Magyar Tudományos Akadémia tagját, bízta meg, aki a rábízott munkát el is végezte. Kéziratát a bírálók átvizsgálták s apostoli jóváhagyás után kiadták Egerben 1862—65-ben, 10.500 példányban. Részkiadásai voltak: Az Újszövetség 1500, a Zsoltárok könyve 1000 példányban. Ezt a bibliát rendszeren Káldy—Tárkányi bibliának szokták nevezni. Második változatlan kiadását Samassa József egri érsek 1892-ben Egerben 5000 példányban rendezte sajtó alá. Harmadik kiadása 1915—16-ban jelent meg három kötetben Budapesten, a Szent István Társulat költségén, nyolcadrét alakban. Tárkányi bibliafordítása, nyelvének simaságánál, költői hajlékonyságánál fogva magas fejlődési fokot képvisel a Káldy-fordítás történetében. Nem új és nem önálló fordítás ez, hanem a Káldyénak jegyzetekkel is ellátott megjobbítása, megszébbítése, átdolgozása, az egyházi főhatóság által kijelölt határok között. Szent Péter apostol két levelét lefordította, párhuzamosan *Körülírás*-sal ellátta (a baloldali hasáb *Fordítás*, a jobboldali *Körülírás*) s tudományos készültséggel magyarázta *Draxler (Zádori) János* balassagyarmati káplán, 1861-ben Pesten megjelent s a pesti egyetem

hittani kara által Lonovits-díjjal jutalmazott pályamunkájában. Előzményül hozzájárul Péter apostol élete. Fordításában az értelmi hűséget előbbvalónak tartotta a szóhűségnél. Arra törekedett, hogy az olvasó „a maga valódiságában kapja a Szentírást”. Káldy hatása alatt áll.¹

Kálmán Károly plébános szabad magyar verses fordításban, 1883-ban, Budapesten kiadta Dávid király zsoltárkönyvét az őshéber eredeti szöveg alapján, a legjelesebb értelmezők és fordítások s főleg a Vulgata egybevetésével. Második kiadása 1884-ben, harmadik 1892-ben jelent meg. *Csicsáky Imre* 1885-ben a Vulgata nyomán, a héber szöveg egybevetésével lefordította Jeremiás siralmait s kiadta Budapesten. *Hám Antal* Jónás próféta könyvét (Budapest, 1902) s Malakiásét fordította és értelmezte. (Hittudományi Folyóirat, 1905—1906.) Az Újszövetségnek új fordítása jelent meg, az egyes iratok előtt s a szöveg alatt közölt magyarázó jegyzetekkel, 1911-ben, a Vulgata nyomán, a budapesti Karmelita-rendház kiadásában, **P. Soós István** karmelita paptól. Ezen is Káldy hatása érezhető. Nyelvezet, magyarosság és stílus dolgában sem mulja fölül a Tárkányi-féle átdolgozást. Haladást, fejlődést egyáltalán nem mutat.

A protestánsok újabb bibliafordításai.

Az e korbeli fordítások között előkelő helyet foglal el **Ballagi Mórnak**, a később budapesti reformá-

¹ *Kiss János* Szent Pál apostol leveleinek értelmezése c. művében, melyből a római és I. Kor. levél magyarázata jelent meg (I. füz. Eger, 1866. II. f. 1867.) nem a maga, hanem a *Káldy* fordítását közli.

lus theologiai tanárnak fordítása, aki 1840—41-ben magyarra fordította s jegyzetekkel „fölvilágosította” Mózes öt könyvét. Öt kötetben jelent meg Budán, az eredeti héber szöveggel együtt. 1842-ben *Első jósok* címmel kiadta Budán *Jósua* könyvét, szintén az eredeti szöveggel párhuzamosan és jegyzetekkel ellátva. Mint a szabadelvű theologiai irány híve, bibliafordításában is ez álláspont képviselője. Az 1871-ben megalakult Protestáns Egylet azt ígérte, hogy tagjai könyvosztalékul dr. Ballagi Mór teljes bibliafordítását fogják kapni. Az egylet terve, ígérete azonban nem válhatott valóra, mert Ballagi az egylet és annak működése ellen az orthodox irány részéről elhangzott bírálatok után abba hagyta bibliafordítói munkálkodását. A biblia nagy részének általa készített fordítása kéziratban maradt.

Wohlforth német tudós magyarázataival s Dinter, Lisco és mások munkáiból vett adalékokkal jelent meg az *Incze Dániel* és *Herepei Gergely*-léle Újtestamentum 1852-ben, Kolozsváron, két kötetben. Nem új fordítás ez, hanem a Károlyi-biblia szövege némi javítgatással. A bibliaszerető közönség, főleg pedig a vallástanítással foglalkozó egyének s a lelkészek meleg érdeklődéssel, vallásos és erkölcsi haszonnal olvasták ezt a magyarázatos Újtestamentumot. Pál apostolnak a rómabeliekhez (1860) és a korinthusiakhoz írott első (1861) és második levelét (1860) lefordította s szakszerű tudományos magyarázattal ellátva, egy-egy kötetben kiadta Pozsonyban *Boleman István* pozsonyi ágostai evangélikus theologiai tanár. A következő évben (1861) Debrecenben *Menyhárt János* theologiai tanár, a saját tudományos alapokon

nyugvó magyarázataival adta ki Szentírásmagyarázási kézikönyvében Pál apostolnak a Timotheushoz és Titushoz írott leveleit önálló fordításban. *Dr. Heiszler József* sárospataki theologiai tanár mélyen járó exegetikai felolvasásaiban előbb a római levelet (Sárospatak, 1866), majd Jakab levelét (Sárospatak, 1867) s végül a korinthusi első levelet (Sárospatak, 1868) tárgyalja, fordítással kapcsolatosan.

A Bárány-féle Újtestamentum megjelenése (1754) után több mint száz évvel, **Kámory Sámuel** pozsonyi ágostai hitvallású evangélikus theologiai tanár volt az első a magyar evangélikusok között, aki Károlyi és Káldy nyomdokaiba lépve, az egész bibliát lefordította magyarra, az apokrifusokkal együtt. Előbb csak egyes részletfordításokat adott ki. 1860-ban Rúth könyvét, 1861-ben az Énekek énekét és Jerémiás siralmait, 1864-ben Mózes öt könyvét adta ki, utóbbi a biblia I. kötetéül, az eredetiből fordítva. Majd 1870-ben az egész Szentírást kiadta 1500 példányban, héber, aram és görögből fordítva. 1877-ben meg külön kötetben adta ki az ótestamentumi apokrifus könyveket, görögből fordítva. Mindenik kötet Pozsonyban jelent meg.

Kámory modern nyelven akarta megszólaltatni a Szentírást. Azonban sokszor túlzásba esett. Olyan új szavakat is használt, amelyek, mint tájszók, nem voltak közkeletűek. A bibliai ódon zamat és kenetesség helyét sokszor egy-egy különleges, akkor felkapott divatos szó vagy kifejezés helyettesítette, pedig sok helyen, különösen a prófétai iratokban, lendületessége, sőt költői ereje is megnyilatkozik. Keresettség és nem természetesség, a szójátékok sokszor

erőltetett alkalmazása, az új, de polgárjogot még nem nyert szavak alkalmazása miatt nem tudta meghódítani a közönséget s így nem tudta kiszorítani a Károlyi-bibliát, amely már szinte vérébe ment át a népnek. Hatást, hűségre törekvése dacára, nem gyakorolt, mély nyomokat nem hagyott a magyar bibliafordítások történetében. Szerző önállósága és nemes buzgalma teljes elismerésre méltó.

Sass Béla debreceni theologiai tanár Jób könyvét fordította le önállóan s adta ki 1891-ben Debrecenben. Kartársá, *dr. Erdős József* pedig 1894-ben a zsidókhoz írt levél fordítását adta ki bibliai theologiai elemzéssel ellátva. *Marton Lajos* budapesti theologiai tanár 1896-ban Budapesten kiadta Rúth könyvének fordítását, magyarázattal ellátva; *Hamar István* ugyanottani theologiai tanár 1897-ben Hóseás próféta könyvét fordította le s adta ki Budapesten, biblikai és exegetikai tanulmány keretében, majd Ezsaiás I—XII. fejezetének eredeti részeit ritmikus magyar scrokban. (Protestáns Szemle, 1917.) Bibliafordítási mutatókat közölt *Csengey Gusztáv* 1893-ban a Sárospataki Lapokban. (Öt zsoltárt.)

Kitartó s eredményes munkát végzett *dr. Masznyik Endre* pozsonyi ágostai hitvallású evangélikus theologiai tanár Pál apostol levelcinek fordításával és tudományos magyarázataival. (A teljes mű címe: Pál apostol élelte és levelei. 1—5. kötet. Pozsony, 1898—1901.) Magyarázatai jóval értékesebbek fordításánál, mert ezeken bizonyos nehézkesség, kifejezéseiben, szövegeciben itt-ott magyartalanság, illetőleg a magyar nyelv szelleme ismeretének némi hiánya vehető észre. Pál apostol levelei 1905-ben

Budapesten külön (olcsóbb) kiadásban is megjelentek. Lefordította s a reformáció négyszázados örömnepére kiadta az evangéliumokat is *Evangéliom* címmel. (1917.) *Hornyánszky Aladár* pozsonyi ágostai evangélikus theologiai tanár részleteket fordított Ezsaiásból és lefordította Náhum könyvét. (Theologiai Szaklap, 1904—5.) *Jausz Vilmos* soproni ágostai evangélikus theologiai tanár Ezsaiás fordításából mutatott be egy kis részletet. (Protestáns Szemle, 1904), *Jónás János* pedig Jób könyvét fordította le a hagyományos eredeti szövegből. (Theologiai Szaklap, 1904—5 és külön is 1905-ben.) *Raffay Sándor* pozsonyi ágostai evangélikus theologiai tanár, püspök, 1905-ben kiadta magyar fordításban az újszövetségi apokrifusokat, 1906-ban Péter második levelének fordítását magyarázó jegyzetekkel a Protestáns Szemlében, János evangéliumának 1—4. fejezetét pedig a Theologiai Szaklapban, 1914-ben. Ugyanő adta ki gondos fordításban az apokrifus evangéliumokat Jézus gyermekségéről, toldalékul Nikodemus evangéliumával. (1912.)

Gyönyörű stílusú bibliafordításaival tűnik ki *Rádócsi György* sárospataki theologiai tanár, aki előbb a Sárospataki Lapokban közölt bibliafordítási mutatókat (1887, 1897-ben Dávid zsoltáraiból, 15.; 1890-ben Ámos proféciája), majd 1906-ban Sárospatakon megjelent Bibliai tanulmányok című műve I. kötetében Jóél proféciáját egészen, Habakukot egészen, Hóseásból, Ezékielből, a Bírák könyvéből pedig részleteket közölt egy-egy tanulmány keretében. A Károlyi-bibliának az eredeti szöveggel való

egybevetésében, átdolgozásában és revíziójában tevékeny részt vett.

Dr. Bartók György lefordította s alapos tanulmány és magyarázat kíséretében 1908-ban Kolozsváron kiadta a Jakab levelét. Nagyarányú s értékes munkásságot fejtett ki a bibliai könyvek önálló fordításában és tudományos magyarázatokkal való ellátásában *dr. Kecskeméthy István* kolozsvári theologiai professzor, aki az Énekek énekét doktori értekezésül Budapesten, 1890-ben, Márk evangéliumát 1903-ban ugyanott a Brit és Külföldi Bibliaterjesztő Társulat, 1904-ben Pál levelét a római keresztyénekhez a Bethánia-Egylet költségén adta ki, 1905-ben pedig kézi kommentár jelent meg tőle Pál apostolnak a Tikhikus és Onesimus által küldött leveleihez. 1910-ben kiadta Zilahon a zsoltárok első könyvének fordítását; kommentárral együtt bocsátotta közre Ámós (Kol., 1912), Hóseás (uott., 1913), Mikeás és Zofóniás (1914), Náhum, Haggeus és Zakariás próféta könyvét (1915) a saját költségén.

Az itt fősorolt fordításokon kívül az egyházi lapokban megjelent még számos kisebb bibliafordítási részlet, különösen a zsoltárokból.¹

¹ *Murányi János* péceli ref. lelkész 1909-ben előfizetési felhívást bocsátott közre *Az Élet Könyve* c. magyarázatos bibliájára, melyet dr. Delitzsch Ottó lipcei egyetemi tanár, történettudós és földrajzi író tudományos magyarázatai alapján vett munkába. Mutatványképpen meg is jelent belőle nyomtatásban egy 16 lapnyi füzet. (Szövegül az átdolgozott szöveget használja.) Az egész mű 6 kötetre volt tervezve, művészi képekkel és ábrákkal. Azonban az előfizetők csekély száma miatt a munka nem jelenhetett meg. — A Luther-Társaság is tervebe vette egy magyarázatos Újtestámen-

Czeplédy Sándor Újszövetség-fordítása.

A Sylvesterek, Heltaiak, Torkosok, Bárányok és Sartoriusok nyomdokaiba lépett 1924-ben, Győrben, megjelent Újszövetség-fordításával Czeplédy Sándor volt pápai református theologiai tanár, jelenleg győri református lelkész. Címe: Az Új Szövetség. A fordító kiadása.

Teljesen új s egészen önálló fordítás. Czeplédy, tekintettel arra, hogy az Újszövetség régi kézíratainak fölkutatása s ezzel kapcsolatban a hiteles szentírási szöveg megállapítása folytán ma már sokkal hitelesebb, a szent írókhoz időrendileg sokkal közelebb

om kiadását. *Dr. Raffay Sándor*, a Társaság megbízásából a művelt közönség számára lefordította s magyarázta a Máté, Márk, Lukács és János írása szerint való evangéliumokat s az Apostolok cselekedeteit. Az első füzet 1910-ben jelent meg Bpsten. Ez a Máté evgy-át és magyarázatát tartalmazza. Több nem jelent meg. — *Kiss Ferenc* debreceni egyetemi tanár szerkesztésében Debrecenben, 1916-ban az ORLE által tervbe vett *Magyarázatos Biblia* újszövetségi részéből megjelent kézirat gyanánt egy 43 lapnyi füzet próbául és mutatványul. Tartalmazza *dr. Kecskeméthy István* önálló fordításában, tudományos és gyakorlati célt szolgáló kitünő magyarázataival ellátva, Márk 1—36-ig terjedő szakaszát. E magyarázatos biblia kiadása, a rendkívül súlyos viszonyok között megakadt. Újabban ismét foglalkoztak a szép terv megvalósításával. Az ORLE megbízásából *dr. Lencz Géza* debr. egyet. tanár elkészítette a magyarázatos biblia első kötetét a *Máté írása szerint való evangéliumot*, amely már ki is van nyomva, de, különös okok miatt, még nem jöhetett forgalomba. — Nem hagyhatom említés nélkül *Gonda László* „Kalászkok az ószövetségi szent költészet mezőin” c. művét (Pest, 1861), amely azonban nem az eredeti héber nyelvből fordított költői darabokat tartalmaz, hanem Herdernek *Vom Geist der ebräischen Poesie* c. jeles művéből áttüzetett költői szakaszokat, főleg Jób könyvéből és a Zsoltárokból.

álló s egyszerűbb szentírási szöveg áll rendelkezésünkre, mint az 1624-ből való Textus Receptus (Elfogadott szöveg): ennek a jobb szövegnek iparkodott fordításában érvényt szerezni. De még ennél is fontosabb volt rá nézve az a vágy, hogy a biblia *állandó* magyar tanulmányozói számára szolgálatot tegyen. Hangsúlyozza, hogy semmi sincs távolabb tőle, mint az, hogy az évszázadok használata által megszentelt Károlyi-bibliának tekintélye ellen az ő fordításával támadást intézzon.

Czeglédy új fordítása az Újszövetség-fordítások gazdag scrozatában egy nagy, előrehaladó lépést képvisel s új korszakot nyit meg. Vannak erőnei, de vannak hiányai, fogyatkozásai is. Erőnei: a tudományos szöveggkritika által hitelesnek ellogadott, legjobbnak tartott szöveget fordítja. Az eredeti szöveg értelmének tolmácsolásában érthetőségre, világosságra törekszik. Hűségre való törekvése közben a tudományos írásmagyarázat elveit, követelményeit állandóan szem előtt tartja. E szempontokból elődeit kétségtelenül messze fölülmulja. Hiányai, fogyatkozásai: Nem nevezi meg azt vagy azokat a kritikai szövegkiadásokat, amelyekből fordított. Egyik szakbírálat megállapította, hogy egyes vitás helyeken sem a Nestle, sem a von Soden-félc szöveget nem követi, hanem maga eszközöl szövegígazítást, ami fordításban mindenesetre újszerű és szokatlan eljárás. A fordítás itt-ott döccenéses, másutt nem eléggé tömör, nem eléggé zengzetes. Egyes kifejezései, pl. a sokszor előforduló *mennyeek királysága* (Károlynál: mennyeeknek országa) szokatlanságánál fogva nem igen fog polgárjogot nyerni nyelvünkben. Azonban ez új fordítás

hibái, fogvatkozásai a következő kiadásokból könnyen kiküszöbölhetők. A bibliai tudományokkal foglalkozó körökben e fordítás máris nélkülözhetetlen.

Dr. Masznyik Endre Újszövetség-fordítása.

Új Testamentom vagyis a Jézus Krisztusban, a mi Urunkban kötött Új Szövetség szent írása. Károli Gáspár nyomán az eredeti — görög — szövegből fordította, bevezetéssel és szótárral ellátta dr. Masznyik Endre. Budapest. A fordító kiadása. 1925. Nyolcadrét. A laikus olvasókhoz intézett előszóban kifejti fordításai elveit. Pl. arra törekedett, hogy a betű helyett a lelket szólaltassa meg, vagyis hogy a Szentírásnak ne szavait, hanem gondolatait fejezze ki híven, világosan, szabatosan, magyarosan. Ez az ő új (?) fordítási elve, melyet követett. Szerinte a magyar nép azért nem lett bibliás néppé, mert nem volt magyaros és népies bibliafordítása. (!) Téved itt a tisztelt fordító, mert hiszen ha a magyar nép nem lenne bibliás nép, akkor a Károlyi-biblia hogyan érhetett már száznál több kiadást? Kik vásárolták, kik olvasták, ha nem a magyarok? A bibliai szólásmondások, szállóigék ugyan honnan kerültek a nép nyelvére, ha nem a Károlyi-bibliából? Nem valami kellemes benyomást tesznek az előszó ama részletei, amelyek a Károlyi-biblia revideált kiadásáról s különösen a Czeglédy S. új fordításáról elítélőleg, becsmérlőleg szólnak, mert azt a hatást keltik, mintha dr. Masznyik ezáltal a maga fordításának ügyvélt kiválóságait ajánlaná olvasói figyelmébe. Az ajánlás utáni Bevezetés az Új Szövetségbe című szakaszban,

a magyar bibliafordításokról szóló igen hiányos részletben, dr. Masznyik szerint, a *teljes bibliát* legelőször Heltai s társai fordították le, holott köztudomású, a Heltaiéké *nem teljes* biblia, mert harmadik része nem jelent meg (Jób, Krónikák, Esdrás, Nehémiás, Eszter). Tévedés az is, hogy Torkos Újtestamentuma 1754-ben jelent meg, mert az 1736-ban került ki a sajtó alól.

Dr. Masznyik fordítása a Textus Receptus (Elfogadott szöveg) alapján készült s kétségtől népiességre törekvő, de e törekvés több helyen erőltetett. A helyes magyarságra való törekvése is több helyen dőcögéssé válik. Már fordítása címlapján is érezhető ez. A magyar nyelv törvénye szerint pl. szövetséget kötünk *valakivel* és nem *valakiben*. Általában többször vét a magyar nyelv szelleme ellen. Hűsége való törekvése csorbát szenved ott, ahol szabadon fordít a népiesség kedvéért. Egy tekintetben azonban úttörő, tudniillik, hogy a hagyományos: Boldogok a lelki szegények helyett a szerintem is (Sp. Ref. L., 1906., 36.. 39. sz.) helyesebb *Boldogok a szegények lélekben*-t fordít. Ez a fordítás fedi Jézus egyéb idevágó tanítását is. Az evangéliumok általa használt címei (Máté evangéliuma, stb.), nem szövegszerű, mert hiszen a szószerinti, hű fordítás: *A Máté írása szerint való evangélium*, vagy ahogy Czeglédy fordítja: *Az evangélium Máté szerint*.

Dr. Masznyik Újszövetség fordításában, előbbi fordításaihoz képest, bizonyos fejlődés és haladás tapasztalható. Tudományos érték tekintetében a Czeglédyé sokkal magasabb színvonalon áll.

Izraelita fordítások.

Az izraeliták ez időszakban nagy buzgóságot fejtettek ki főleg Mózes könyveinek s Eszter könyvének magyarra való fordításában, de a többi ótestamentumi könyvek közül is többet lefordítottak s magyarázattal is elláttak. *Rosenthal Mór*ic rabbi Dávid király énekeit lefordította Mendelsohn után s kiadta 1841-ben héber és magyar nyelven. .

Kohn Salamon már 1868-ban magyarra fordította s az izraelita iskolák számára kiadta Mózes első könyvét Budapesten; ugyane könyvet lefordította *Reich Ignác* is a héber eredetiből s kiadta ugyanott iskolai és magánhasználatra 1879-ben. *Deutsch Henrik* magyarra fordította iskolai használatra ugyancsak Mózes első könyvét (kilencedik kiadása Budapest, 1903), továbbá Mózes harmadik könyvét s az utóbbit nyelvtani és tárgyi magyarázatokkal is ellátta. (Budapest, 1888.) *Ziegler Ignác* rabbi 1887-ben Budapesten kiadta Malakiás könyvének fordítását szakszerű magyarázatokkal. *Perls Armin* Jeremiás siralmait tolmácsolta magyarul (Pécs, 1889); *Steiner Márkus* rabbi pedig Mikeás próféta könyvét fordította és magyarázta. (Budapest, 1894.)

Több fordítója volt Eszter könyvének. Előbb *Polák Kaim* 1887-ben Budapeste, *Schön József* 1891-ben Nagyváradon, majd *Rosenberg Vilmos* 1895-ben Budapesten, végül pedig *Stern Mór* 1900-ban Budapesten adta ki magyar fordításban; Rosenberg és Stern a héber szöveggel együtt. *Herskovits Dezső* Jóél könyvét fordította le s magyarázta, bölcsészeti doktori értekezésül (Budapest, 1894). Ugyanilyen célból fordí-

tolta magyarra és látta el magyarázatokkal Jónás könyvét *Singer Jakab* (Budapest, 1894). *Dékány Géza* Habakuk könyvét fordította és magyarázta (Budapest, 1894). Zakariás vízióit magyarra átültette s magyarázta *Lichtmann Mór* (Budapest, 1895). Josue és a Bírák könyvét iskolai használatra magyarra fordította s kiadta Budapesten, 1896-ban, *Füredi Ignác*. Jób könyvét lefordította s 1904-ben Lugoson kiadta *Hevesi (Handler) Simon*.

Az *Izraelita Magyar Irodalmi Társulat* ama kitűzött céljának elérése érdekében, hogy a hazai zsidóságot nyelvében és istentiszteletében átalakítsa, lefordította egy bizottság által a Szentírást magyar nyelvre. E fordítás négy kötetben jelent meg Budapesten 1898—1907-ig. Az eredeti nyelvből készült fordítás azonban sem hűség, sem magyarosság tekintetében nem felelt meg a hozzá fűzött reményeknek. Nem is versenyezhetett sem a nagy népszerűségnek örvendő s immár revideált fordításban is közkézen forgó Károlyi-bibliával, sem pedig a Káldy vagy Komáromi fordításával. A szakkritika a fordítást bántó idegenszerűségekkel teljesnek találta s a magyar, népies szólásformáktól való tartózkodást lépten-nyomon érezte a különben tömörségre törekvő fordításban. Népszerűvé nem lett. Hatása jelentős nem volt.

Van a zsoltárok könyvének egy verses földolgozása *Neményi Endrétől* (Budapest, 1917). Mind a százötven zsoltárt magyar versekbe foglalja, az eredeti sorrend szerint. Nem szószerinti fordítás ez, hanem költői átdolgozás, „a költészet erejével visszaadott zsoltárgondolat”.

Az *Izraelita Magyar Irodalmi Társulat* kiadásában

új bibliafordítás első kötete jelent meg Budapesten, 1925-ben. Címe: Biblia az ifjúság és a család számára. Ez az első kötet magába foglalja Mózes öt könyvét, de nem a maga teljes egészében, hanem sűrű kihagyásokkal. Fordította Blau Lajos. A bibliafordító társaság többi tagjai: Bacher Vilmos, Bánóczi József és Klein Miksa. A megjelent első kötetben sok magyartalanság van, de a fordításnak vannak jó oldalai is.

Ha e korszakbeli munkák sorozatán végigtekintünk, megelégedéssel s örömmel látjuk, hogy a XIX. század második felétől lendületes, tudományos munkálkodás indul meg a Szentírásnak magyar nyelven való minél tökéletesebb tolmácsolása érdekében. A pusztá fordítások épp úgy, mint az értelmezéssel, magyarázatokkal ellátottak, egy célt szolgálnak, egy feladat megoldását munkálják: Isten ígéjének aranytisztaságban s a mai kor nyelvén való megszólaltatását. E korszakban legnagyobb jelentőségű az átdolgozott Károlyi-biblia megjelenése s Czeglédy Újszövetség-fordítása. Végtelenül nagy kár, hogy a rettenetes világháború s az utána gazdasági és szellemi téren bekövetkezett nagyfokú visszaesés a magyar bibliafordítások mezőin szép fejlődésnek indult munkát megakasztotta.

Diszkiadású bibliák.

A már fentebb említett Tóthfalusi-féle Képes Szent Biblián (1908) kívül még két diszkiadásról kell megemlékeznünk. Az egyiket *Hatala Péter* és *Riedl Szende* adták ki. Címe: Az ó- és újszövetségi Szent-

íras, a Vulgata szerint, figyelemmel az eredeti szövegre. Díszkiadás 230 nagy, külön képpel s a szöveg közé iktatott díszrajzokkal *Dóré Gusztávtól*. Ennek azonban 1869-ben csak az első füzete jelent meg ívrét alakban. A másiknak címe: Arany Biblia. A Szentírás, feltüntetve a legnagyobb művészek képeiben. A szöveget Károlyi Gáspár után átnézte és gondozta *Szász Károly*. Budapest, Mehner Vilmos kiadása. (1884.) Két részben, két külön kötetben (Ó- és Újszövetség) jelent meg nagy ívrét alakban. Ez volt a protestánsok számára készített kiadás. A római katolikusok részére ugyanekkor *Toldi László* és *Talabér János* rendezték sajtó alá. A Szentírás emez illusztrált kiadásának az volt a célja, hogy a legfontosabb jelenetek, mozzanatok illusztrálása által a Szentírás szövege a képekkel, maradandó szemléleti egésszé egyesíthessék. Az egyes műveszi kivitelű képek előtt a festő és metsző neve s a Szentírás vonatkozó szakasza olvasható.

Szemelvényes bibliák.

Megemlítjük még, hogy iskolai használatra az ág. hitv. evang. egyház egyetemes közgyűlése tankönyvül engedélyezte 1903-ban a *Bibliai Olvasókönyvet (Szemelvények a Szentírásból)*, melyet Károlyi fordításának átdolgozott kiadása szerint Adorján Ferenc, Hetvényi Lajos és Jausz Vilmos szerkesztettek, s amely a Luther-Társaság kiadásában 1904-ben Budapesten jelent meg. Az apokrifus könyvekből is tartalmaz szemelvényeket. Előszóval és függelékkel (időszaki tábla; mértékek, súlyok, pénz; időszámítás; szó- és tárgymagyarázatok; képek; térképek) van ellátva.

Ugyancsak iskolai használatra, a 9-15 éves tanulók használatára, adta ki a ref. egyetemes konvent megbízásából az orsz. ref. tanáregyesület 1908-ban Debrecenben a *Bibliai Szemelvények* pályamű), a szövegbe nyomtatott 12 képpel, előszóval és függé-

léssel (rövid ismertetések, táblázatok, ábrák, térképek). Ez a címlap szerint már 3-ik kiadásban forog közkézen (2-ik kiad. 1914), de még mindig az első kiadás hibáinak kiigazítatlan szedésével. Az apokrifus könyvekből nincsenek benne szemelvények. Iskolai és házi *Kis Biblia* címmel Ajáky (= Bajáky F.) 1853-ban az Ó- és Újtestamentumból válogatott szakaszokat adott ki két részben, az ótestamentomi részleteket Ballagi Mór, az újakat Károlyi fordítása szerint. 56 + 52 l. Heckenast G. költségén jelent meg.

6. A magyar biblia hatása, jelentősége, sorsa.

A magyar nemzet a bibliának a huszita szellemű clóreformátorok által magyar nyelvre történt lefordításával belekapcsolódott abba az európaszerte elterjedt mozgalomba, amely aztán hazánkban is úttörője volt a nagy reformációnak. A magyar nyelvű Szentírás-fordítás azonban a kódexek korában úgyszólván csak a kolostorok lakói előtt volt ismeretes. A kódexek korának végén a legtöbb kódexben már csak az elsőrendű szükségletet kielégítő darabok után következnek a Szentírás-részletek. A kódexek nem a bibliafordításért készültek, hanem azért, hogy a valóságos szükségletet kielégítő kultuszi, vallásos és építő könyvül szolgáljanak. A papok, mikor az istentiszteleten a biblia szövegére volt szükség, nem a magyar fordítást használták, hanem az egyházi rendtartás értelmében a hivatalos latin Vulgata szövegét. A kódexek korában a nép közt nem terjedhetett el a Szentírás. Igazi népkönyvvé a reformáció tette.

A reformátorokat a Szentírás, annak szellemébe való beleélés, az evangélium diadalomra hivatott, magasztos eszméibe való elmélyedés tette igazi re-

formátorokká. Ők egyedül a Szentírást fogadván el liitszabályozó tekintélynek: előszóval és írásban szüntelen az egyetlen forrásra, az igazság, a vallás, az erkölcs egyedüli forrására utalnak s kérik, kényszerítik hallgatóikat, követőiket, híveiket, hogy olvassák azt és a saját meggyőződésük szerint magyarázzák annak tételeit. Az új hit követői előtt a biblia igéje volt a legerősebb fegyver az ellenkező véleményekkel szemben. Csak azt tekintik, csak azt fogadják el igazságnak, amit a Szentírás be tud bizonyítani. Kezükbe volt adva nemzeti nyelven a forrás, hogy mindenki, még a legegyszerűbb hívő is, maga keresse ki azt a prófétai, jézusi vagy apostoli mondást, amely az ő vallásos nézetét, álláspontját támogatja és erősíti. De nemcsak ezért adják a bibliát a nép kezébe, hanem azért is, — ez a másik főcél, főszempont — hogy a biblia a maga valláserkölcsei életelveivel az embert hívőbbé, jobbá, becsületesebbé, istenfélőbbé, igazabbá, kegyesebbé, a vallásos javakban gazdagabbá tegye. Egyszóval hatást gyakoroljon egész életére.

Az Ozorai Imre¹ munkájával megindult vitairóslom kifejlődésével, az ellenfelek érveinek helyes és elfogadható, hatásos, meggyőző erejű vagy éppen döntő jelentőségű szerepét az olvasó csak a hivatkozott szentírási helyek gondos átolvasásával ellenőrizhette. És a nép élt is a reformációadta eme jogával. A maga szemével akart látni, olvasni és a maga értelmével akart ítéletet mondani s ahhoz az irányhoz csatlakozni, amelynek álláspontját, tanítását a

¹ Ozorai szentírásfordítási részleteit Rupp Kornél szedte össze De Christo . . . c. vitairatából (1535) s kiadta az Irodört. Közlem. 1896: 290—308. l.

Szentírásból a legvilágosabban igazolva látta. Innen van, hogy a vallás ügyei iránt melegen érdeklődő közönség a biblia minden egyes részének magyar fordítását hozsánnával üdvözölte, várva-várt vendégként fogadta. Örült, hogy végre-valahára anyanyelvén olvashatja Isten ígését s a fölmerülő vitás kérdésekben szabadon nyilváníthatja saját meggyőződését.

A reformáció híveiből alakult egyházközségek iskolái első sorban azért tanítják olvasni a gyermekeket, hogy a *könyvek könyvét, az Isten ígését tartalmazó szent bibliát*, saját anyanyelvükön olvashassák. Ezért van az is, hogy a katechismusírók, Gálszécsi, Székely, *ábécét* csatolnak kézi könyvecskéikhez s az első magyar nyelvtani könyvecskét azért írják (Sylvester), hogy a hívők a bibliát minél jobban megérthessék. Dévai Bíró Mátyás még nyelvtani munkáját (Orthographia Uŋgarica. 1549.) is kifejezetten azért írja, hogy hívei a Szentírást jobban megérthessék. (It. I:166.) A nyelvtanok előkészítőkül, ránevelőkül szolgálnak a bibliaolvasáshoz. Ladivér Illés zsolnai, majd bártfai s eperjesi ágostai evangélikus tanár († 1686), híres magyar nevelő szerint a növendékek, mihelyt az iskolában magyarul jól megtanultak olvasni, naponként olvassanak a *bibliából*, az Ótestamentumból egy szép történetet.

A magyar reformátorok nagy buzgalommal munkálják a Szentírásnak a nép között való elterjesztését. Amint ők tették a kultúrát nemzetivé: ők tették a bibliát magyarrá, nemzetivé is. Amint a protestáns papok a tudomány, irodalom és könyvnyomtatás meseteri: úgy ők a biblia terjesztői, árusai is. Az ő közvetítésükkel, meg a vásári árusok útján jut el az a

nép kezébe. Maguk a protestáns *zsinatok* is arra törekcsenek, hogy a breviáriumok helyét mindenütt a magyar biblia foglalja el. Az 1555-iki erdödi zsinat elrendeli, hogy a prédikátorok a Szentírást forgassák kezükben éjjel-nappal s mindkét részét tanulják meg jól s az Isten ígét a néppel a Krisztus parancsolata szerint közöljék. Az 1566-iki günczi zsinat kimondja, hogy a lelkipásztoroknak bibliájok legyen és semmit se forgassanak úgy kezeikben és ne olvasanak, mint a Szentírást. Az 1567-iki debreceni zsinat nagyobb cikkei azt is elrendelik, hogy a lelkipásztorok a biblián kívül megpróbált tudósok magyarázataival is föl legyenek szerelve. A tudósabbak latin és magyar, a tudatlanabbak *magyar bibliát* vegyenek maguknak.

A XVI. század második felében a biblia olvasása már a köznép körében is kedvelt foglalkozássá lett. Olvasták nemcsak azért, hogy az egyes hittételeket igazolva lássák, hanem olvasták az Isten ígét iránti szeretetből, az iránt táplált hódoló érzéssel; olvasták igazi, tettetés nélküli kegyességből, Isten-félelemmel. Meggyözödték arról, hogy Isten ígét a csüggedöt bátorítja, az erötelen erejét megsokasítja, a szegényeket lelki gazdasággal táplálja, a hitükben kételkedöket útbaigazítja, megerösíti; a restekre serkentöleg hat, a kísértésnek kitett lelkeket ellenállásra készíteti; a háborúságot, üldöztetést szenvedöket vigasztalja, boldogoknak mondja, a hívöket hitükben még jobban megedzi; magasztalja a tisztaszívüeket, az irgalmasokat; jutalmat, boldogságot ígér az igazaknak, a hüeknek s büntetést és kárhozatot a gonoszaknak. Az Isten ígét iránti öszinte szeretet s

az abban kifejezett fenséges valláserkölcsei életelvek megvalósítására való törekvés teremtette meg a kegyesszívű bibliaolvasókat úgy a nép, mint a főrangúak körében. Különösen kitűnnek bibliaszeretetükkel a XVI. században a *Perényi*-család tagjai.

I. Perényi Gábor felesége, *Frangepán Katalin*, Komjáthy buzdítója és bibliafordításának kiadója, örömet és szorgalmasan olvasgatja az életnek könyvét. *Perényi Péternek*, a sárospataki főiskola megalapítójának, hosszas fogságában a biblia volt mindennapi legkedvesebb olvasmánya. Keserves heteiben, hónapjaiban az Isten ígében keresett és talált tökéletes vigasztalódást. Lelki erejét ez acélozta meg, reménységét ez élesztette és erősítette, türelmét, kitartását ez edzette meg. Annyira elmélyedt a biblia eszmévilágába, hogy az ó- és újtestamentumi legkiválóbb történeteket latin versekbe szedte s azokhoz egy Hirschvogel Ágoston nevű festőművésszel metszeteket, képeket készíttetett, amelyeket Perényi halála után, 1550-ben, a festőművész, megbővítvé, ki is adott. Az 1569-ben Sárospatakon elhunyt Perényi Gáborné, született *Ország Ilonáról* följegyezte Szikszai Kovács Vazul sárospataki tanár, hogy *szorgalmasan olvasgatta a bibliai iratokat is, különösen a magyar nyelvre fordított történeti részt*; alig mult el egy nap, hogy az Ó- vagy Újtestamentumból valamit ne olvasott volna.

Ecsedi Báthori István országbíró (1555—1605), korának nagynevű, egyik leggazdagabb főura, a vizsolyi nyomda megalapítója, a bibliai zsoltárok könyvének hatása alatt, hetvenkét eredeti zsoltárszerű vallásos fohászkodást és elmélkedést írt prózában,

melyek közül Toldy huszonhármát mentett meg s adott ki. A biblia hatalmas képei s az Istenbe vetett rendíthetetlen hit megragadták a magas méltóságot viselt férfinak lelkét s Isten dicsőítésében buzogtak ki megszentelt érzelmei.

A nagyíró bibliaolvasók egyike volt a XVII. században *Bethlen Gábor*, Erdély kiváló fejedelme, akitől föl van jegyezve, hogy a bibliát konstantinápolyi követsége alatt háromszor, egész élete folyamán pedig huszonhatszor olvasta át. Hasonlóan kegyeslelkű bibliaolvasó volt *I. Rákóczy György*, Erdély másik halhatatlan emlékü fejedelme, aki az Ótestamentumot tizenháromszor, az újat pedig harminckétszer többször olvasta vala át. Sajátkezű bejegyzéseivel ékeskedő bibliapéldányai közül az egyiket a sárospataki református főiskola, a másikat pedig a budapesti református theologiai akadémia Ráday-könyvtára őrzi. Minden nap 2—2 fejezetet olvasott át mély áhitattal a nagy fejedelem a Szentírásból, amelyet a fegyverzörgések és hadakozások idején is mindig magával hordozott. Sűrű bibliaolvasásával oly nagy tájékozottságra tett szert, hogy sokszor hamarabb eszébe jutott, hogy egy-egy nevezetes próféta, jézusi vagy apostoli mondás hol van megírva, mint udvari papjának. A sárospataki főiskola könyvtárában őrzött bibliájában (1590) a többek között pl. a Lukács írása szerint való evangélium végén e kegyes szívről beszélő följegyzése olvasható: *Anno 1619. 20 die Decembris, az én kegyelmes Istenemnek kegyelmes engedelmeiből végeztem el ez könyvnek olvasását Patakon reggel 6 és 7 óra között.* A Ráday-könyvtárban őrzött bibliájában (1608) pedig ilyen

Isten-félelemmel teljes bejegyzés látható: *Soli Deo gloria. Az én kegyelmes szent Istenemnek kegyes ctyai segítségéből s engedelmeből Anno 1631 die decima quinta Januarii kezdettem volt olvasásához ez szent bibliának negyedik úttal való olvasásához, de ez esztendőbeli sok nyughatatlanságim, háborgatásim miatt tovább az Moises első könyvénel nem mehettem, hanem derekasabban kezdettem olvasni Anno 1632 die prima Januarii, melynek boldogul idvösségesen való végbevitelére segítsen az tellyes szent Háromság Isten, Amen.*

Aldott lelkű felesége, *Lorántfy Zsuzsánna* is kegyesszívű bibliaolvasó volt. Sátoraljaujhelyen őrzött, 1608-iki hanau kiadású bibliájába, mely bibliaszeretetről beszélő sorokban sajátkezüleg följegyezte, hogy 1638-ban már ötödször kezdi olvasni az Újtestamentumot. Mély vallásosságáról tanuskodó följegyzése így szól: *Ez előtt való két esztendővel kezdettem volt el elől ezt az bibliát és az Újtestamentomot negyedikszer és végeztem el ma 13 március Anno 1638, kiért az én Istenemnek legyen áldott nagy neve és ismét ma kezdtem el az Újtestamentomot és egész életemet ez mellé kötelezem, és kérem az én Istenemet, ki elkezdte az jót bennem vigye véghez. Susanna Lorántfy.*

Rákóczyék fiaikat is bibliaszeretetben nevelték. György fiának adott utasításában I. György, szívére köti, hogy főként a bibliát olvassa, mely elméjét, szívét vidámítja, élteti. Zsigmond fiának, mikor az iskolából kilép, utasításának hatodik pontjában lelkére köti, hogy: A Szentírást naponként tanulmányozzad! Györgyről és Zsigmondról föl van jegyezve, hogy már

diákkorukban olyan bámulatos bibliaismeretre tettek szerl, hogy az 1637 augusztus 15-én tartott ünnepélyes vizsgálat alkalmával több mint négyszáz szentírásteli hely pontos idézésével lepték meg a hallgatót. 1640-ben pedig, mikor Zsigmond kilépett a gyulafehérvári udvari iskolából, ötezer bibliai mondásról megtudta mondani, mikor azokat előtte elolvasták, hogy melyik bibliai könyv melyik fejezetében és versében van megírva.

Széchi Mária családi ezüstsímmel díszített vizsolyi bibliáját is kegyelettel őrizi a sárospataki főiskola. Mint istenfélő, vallásos érzületű nő, gyakran olvasott részleteket a könyvek könyvéből. *Bornemisza Anna* fejdelemasszonyról is ráánkmaradt az ő sajátkezű bejegyzéseivel ellátott, szorgalmasan olvasott bibliaja, amely az 1645-iki amsterdami kiadásból való. A XVII. század kiváló költőnője, *Petrőczy Kata Szidónia* is bibliaszerető, a szent könyvet gyakorta olvasó egyéniség volt, akinek költészetét főleg a mély vallásosság jellemzi.

Mélyeséges hatást gyakorolt a biblia a sokáig raboskodott *gróf Bethlen Miklósr*a, Erdély kancellárjára, aki bibliai példákkal s egyéb szentírási idézetekkel átszőtt imádságait Szebenben több mint két esztendeig minden nap reggel és este áhitatosan elmondta (köznapon négy órát, böjti napon hat órát imádkozott). Naponta négy ízben inasával együtt énekelgetett; a nappali három éneklés után bibliaolvasást hallgatott, vacsora után pedig Tofeus zsoltármagyarázatait. Gróf Bethlen Miklós vallásos rajongása testesült meg, egy nemzedékkel utóbb, *gróf Bethlen Katában*, a Bethlen Miklós testvére, Sámuel leányá-

ban, akinek lelkére az állandó bibliaolvasás szintén hatalmas hatást gyakorolt, amit imádságai s önéletírása fényesen megbizonyítanak.

Telcki Mihály, Erdély kiváló államférfia, Apafi Mihály fejedelem első tanácsosa, minisztere, élénken érdeklődött a belgiumi kisdied biblia (a Tótfalusi-féle 1685-iki aranyos biblia) iránt. Kétszer is kérte Horthvy (István) református lelkészt, aki aztán püsnökké lett, hogy kerítsen számára bárhonnan kisdiedforma bibliákat. (Dézsi: Magyar író és könyvnyomtató a XVII. században. 32—33. lap.)

A reformáció korában annál több olvasója volt a bibliának, minél jobban erősödött a protestántizmus, amely hazánkban a XVI. század utolsó negyedében érte el diadalának tetőpontját, amikor az egykorú följegyzés szerint a főnemések közül csak három család volt római katolikus, a nemesek között pedig alig volt csak egy is. A teljes Szentírásnak magyar nyelvre való lefordítása Károlyi Gáspár által, betetőzése volt a reformációnak s ez a közkeletűvé, általánosan kedveltté lett s még a római katolikusok által is olvasott biblia a magyar nemzeti nyelv és irodalom történetében korszakalkotó esemény vala. Érdekes és figyelemreméltó, hogy valamint Németországban a Luther híres bibliafordítása ellenében, Lutherrel versenyezve, egy római katolikus mainzi theologus: Dietenberger János, 1534-ben lefordítja az egész bibliát németre: úgy hazánkban is ugyanezt teszi Káldy György jezsuita a Károlyi közkedveltté lett fordításával szemben.

A XVI. században, sőt a XVII-ikben is, az egész

magyar irodalomban a biblia s annak szelleme a ható és elevenítő tényező. A köllők és írók abból veszik költeményeik s prózai munkáik tárgyait s át vannak hatva a kegyes szívvel olvasott elbeszélések és történetek vallásos és erkölcsi felfogásától. A szent könyv képei, hasonlatai, eszméi, sőt kifejezései, velős mondasai is egymásután tolulnak tollukra. A könyvek könyve ízt, színt, kenetességet, zamatot kölcsönöz beszédüknek és írásuknak. A biblia szellemi légkörében élnek, az az üde, gazdag forrás, amelyből táplálkoznak, ihleti meg s hajtja lelküket a munkára. Csupán csak a XVI. században harmincnál több író szedi versekbe a legmegkapóbb bibliai, főként ótestamentumi elbeszéléseket s szövi át azokat-ílt-ott a kor vallásos és hazafias hangulatával. A bibliai epikának ily módon igen nagy szerepe volt a biblia elbeszéléseinek, eszméinek népszerűsítésében.

A bibliának a magyar népre gyakorolt hatalmas hatását rendkívül elevenen szemléltetik azok a közmondások, *szálló igék*, melyek belőle származnak s melyek igen értékes „ősi kincsek” nemcsak a magyar nép ajakán, hanem az egész keresztyén világ összes nyelveiben. Tóth Béla, mikor 1895-ben Száj-ról szájra című kitünő művében külön fejezetet szentel a bibliai szállóigéknek s csak a legjártasabbakat sorolva föl, százharminckilencet idéz: megjegyzi, hogy a magyar idézeteket többnyire Károlyi Gáspár nálunk *minden felekezet között leginkább elterjedt fordítása szerint* közli. Még történeti irányú munkákon is szembetűnően érezhető a bibliai szellem éltető, megelevenítő hatása. Egyik jeles tudósunk éppen ezért a magyar irodalom második korszakát, a pro-

testáns kort, a *bibliás stílus kialakulásának kora* címmel szeretné jelölni.

Bibliafordításaink történetéből nyilvánvaló, hogy hazánkban a magyar bibliapéldányokban mondhatni *állandóan hiány mutatkozott*. Komáromi Csipkés György pl. följegyezte, hogy még 1664 táján sem volt minden református lelkésznek bibliája. Az ő korában olyan ritkák és drágák voltak a magyar bibliapéldányok, hogy 4—5 aranyért is alig lehetett egy példányt még hosszas utánjárás után is vásárolni. Pedig Károlyi fordításának akkor már hét kiadása forgott közkézen. A Komáromi Csipkés bibliafordításának példányai (csekély kivétellel) megégettétvén, a bibliahiány csak növekedett. Az egyes kiadások aránylag csekély számú példányban kerültek ki a sajtó alól, az olvasók száma pedig állandóan szaporodott. Medgyesi Pál, I. Rákóczy György udvari papja följegyezte, hogy az ő korában a köznép körében ritka madár az olyan ember, akinek, ha olvasni tud is, bibliája lett volna. Óhajtja, hogy a nép ne szégyelje a bibliát magával hordozni. Az 1737-iki utrechti biblia előszava szerint a Tótfalusi-féle magyar bibliák mind az időnek sok formájú változása s mind pedig szegény nemzetünknek hovatovább való szorultabb állapota miatt annyira elfogytak, hogy már csak néhol voltak találhatók és azok is igen drága áron. Azért az új kiadás gondozói ennek az árát olcsóra igyekeztek szabni, hogy a szegény rendű emberek is megszerezhessék és olvashassák.

Figyelemreméltó jelenség, hogy míg a XVI. században, a reformáció megindulása óta, *kilenc* protestáns tudós — Heltai és Károlyi munkatársakkal fára-

dozik a Szentírás magyarra fordításának nehéz munkájában: addig ez idő alatt a római katolikusok közt *egyetlenegy író sem akad*, aki az előlük elrejtett, olvasni csak felsőbb egyházi hatóságtól engedett bibliát vagy annak valamely részét magyarra fordítaná és kiadná. Csak akkor lát napvilágot, a reformáció hatása alatt, az első római katolikus magyar biblia, Káldy György fordításában 1626-ban, amikor a Sylvester és Félegyházi Újtestamentuma már két-két ízben s a Károlyi bibliája már harmadszor is megjelenik.

Az ellenreformáció megindulása s megerősödése után a magyar protestáns egyházzal együtt a magyar bibliára is szomorú sors várt. A fejedelmi, Bethlencimerrel díszített várad-kolozsvári nagy, ívrét alakú bibliával (1660—1661) lezárul a magyar bibliának sikerekben gazdag, hatásában felülmulthatatlan korszaka. A Rákóczy fejedelmi családnak bukása (1660) s özvegy II. Rákóczy Györgyné, született Báthory Zsófiának a római katolikus vallásra történő visszatérése után gyászos korszak következett a magyar protestántizmusra, amellyel együtt szenvedett s együtt üldöztetett a magyar biblia is. A parochiájukból elűzött lelkészek gyülekeztek töredékével barlangokba, erdők sűrűjébe menekülve, az élet könyvéből felolvasott szakaszokkal vigasztalták egymást, gyakorta idézve a Megváltó ama vigasztaló és biztató szavait, hogy: Boldogok, akik háborúságot szenvednek az igazságért... Föl van jegyezve, hogy I. Rákóczy Ferenc, ki atyja halála után, anyjával együtt vissza tért a római katolikus vallásra, törrel keresztül szúrta és tűzbe dobta azt a magyar bib-

liát, amelyet nagyatyja: öreg Rákóczy György még a hadakozások idején is magával hordozott és buzgón olvasgatott. (Czelder-féle Figyelő. 1879:529.) E szívtelen, kegyetlen cselekedetével, — melyet nyilván édes anyjának vagy az udvarbeli jezsuita páternek biztatására hajtott végre — mintha megpecsételte volna a nagy hírre és nevezetességre emelkedett Rákóczy-család sorsát.

Az elnyomatás korszakában alkalmazásba vett s a jezsuitákra bízott cenzura nagy mértékben megnehezítette a protestáns könyvek, köztük a biblia megjelenését is. A célzatos cenzura akadályozta III. Károly (1711—1740) és Mária Terézia (1740—1780) idejében a protestáns szellemű könyvek kiadását. Az 1757-iki tiltott könyvekről szóló rendszabályok alapján, a jezsuiták a Károlyi-bibliának utrechti és bazeli addig megjelent kiadásait, a Heidelbergi Kátéval együtt, a tiltott könyvek közé sorozták és több helyen elégették. Magyar bibliák behozatalát tiltó rendelet még a XIX. században is jelent meg hazánkban. I. Ferenc (1792—1835) kormánya, a pápa felszólítására, a bibliának külföldről való behozatalát újból eltiltotta 1822-ben s a már behozottak egy részét elkobozta. 1805-től 1832-ig nem jelenhetett meg hazánkban a biblia, az egy, iskolai használatra készült, debreceni, 1821-iki kiadáson kívül.

A külföldön kiadott bibliák példányainak magyar földre való szállítása merész és veszedelmes dolog volt. Csak mint csempészáruk, sokszor hordókban, árucikkek címén, mintha nem könyvtartalmuk volna, juthattak be az országba. A határon a római katolikusok közbenjárására sokszor elkobozták őket,

amint ez történt a Tótfalusi Kis Miklós bibliáinak egy részével és a Komáromi Csipkés bibliáival is. A türelmetlen jezsuiták a protestáns könyveket, ha kezök ügyébe esett, elégették, megsemmisítették. Gyöngyösi Pál kassai református lelkész, mikor 1700-ban a külső országi egyetemekről hazatért, szép könyvtárt hozott magával, amelyből Kolonics bibornok mintegy százharminc kötetet megégettetett. Föl van jegyezve az is, hogy mikor 1772-ben a pozsonyi evangélikusoktól elvették templomukat, iskolájukat és könyvtárukat, mintegy 10.000 könyvet, azok közül körülbelül 2000 darabot, mint szerintök eretnek és veszedelmes könyvet, amelyek között magyar bibliák is voltak, elégettek vagy másként pusztítottak el. (Protestáns Szemle 1900:651. I. K. 20:410.)

A XVII. századi *coccejanizmus*, amely szerint a keresztyén hitnek tartalma, minden emberi tekintélytől függetlenül, egyedül a bibliából veendő, a legnagyobb hatást a magyar református theologusokra tett. Hazánkban a tanárok és lelkészek között igen elterjedt (a XVIII. században is voltak nálunk követői) s ez a szellem csak megerősítette őket abban a tudatban, hogy a keresztyén hit szabályozója valóban egyedül és kizárólag *csak a biblia* lehet. Ettől kezdve még nagyobb odaadással fogtak a biblia tanulmányozásához.

A németországi XVIII. századi nagy vallásos felindülésnek, a *pietizmusnak*, Magyarországon az ágostai hitvallású evangélikus lelkészek útján való elterjedésével a XVIII. században a biblia iránti érdeklődés szintén szép lendületet vett. A magyar pietisták egyik híres püspöke: Bárány János 1756-ban

készített útasításában lelkes buzdításban sürgeti, hogy *minden házban legyen biblia vagy legalább Újszövetség*. A pietista evangélikus lelkészek nagy buzgóságot tanúsítanak a magyar biblia kiadása és lefordítása körül is. (Bél Mátyás, Torkos, Szeniczai Bárányék.) Azonban sem a Torkos, sem a Bárányék Újtestamentum-fordítása nem tudta kisebbiteni a Károlyi-biblia tekintélyét és népszerűségét. Jóllehet a Bárányéké a szöveg megértéséhez becses világosító jegyzeteket csatol, de a felekezeti álláspont igazolására.

A XVIII. és XIX. századi *felvilágosodás* korának eszméi a magyar népnek a bibliával szorosan összenőtt, őszinte, józan, szívből fakadó vallásosságát érzékenyen nem befolyásolta, mert a magyar nép természete sem azelőtt, sem azután, mondhatni sohasem bírt hajlammal a vallási szélsőségek iránt sem jobbra, sem balra. E korban is voltak híres bibliaolvasó egyéniségek. Ráday Pál,¹ Bessenyei György, Kazinczy Ferenc, Tompa, Arany, Szász Károly püspök, Kozma Andor, Szabolcska Mihály, stb. bibliaismerete, biblia-szeretete műveikből hűségesen vissztükröződik s a szent könyv rájuk gyakorolt, maradandó hatása műveikben legott szembeötlő. Főként Tompa, Arany és Szabolcska költészete van áthatva a biblia szellemétől, amely nemcsak lelkületükre, gondolkozásuk s ál-

¹ Ráday Pál leánya, Ráday Eszter, gróf Teleki Lászlóné is belemerült a könyvek-könyvébe. „Különösen Szent Pál leveleit annyira megtanulta, hogy egyes helyeit szó szerint tudta idézni”. (Pruzsinszky—Hamar: A bpesti ref. theol. akad. Ráday-könyvtár multja és jelene. 1913., 14. l.).

talában költészetük irányára s annak tárgyaira, hanem nyelvükre, valamint egyéniségük kialakítására is döntő hatást gyakorolt. Petőfi nyelvében, költészetében is sok bibliai elem van. Érdekes és feltűnő adatot jegyez föl Szvorényi, Szemere Pál munkáiban (I:5.) Szemere Ferencről, Pálnak, a költőnek kegyes életű, imádságos édes atyjáról, a királyi helytartósági ügyvivőről († 1812), azt tudniillik, hogy százkilencszer olvasta át a Szentírást. Ilyen szenvedélyes bibliaolvasót, tudtommal (ha forrásunk megbízható) nem tud felmutatni a történelem. Gazdag névsorát birjuk azoknak az íróknak, tudósoknak, művészeknek, akikre, saját nyilatkozataik szerint, csodálatos hatással volt a biblia. (Az említetteken kívül: Kossuth, Jókai, Baksay, Herczeg, Berczik, Hegedüs Lóránt, Szász Károly, a püspök fia, stb.)

A magyar bibliafordítások tanulságos történetéből megállapítható, hogy közülök két fordítás emelkedik ki. Egyik a Károlyié, másik a Káldyé. Amazt a protestáns, ezt a római katolikus fordítók követik. Hatása, jelentősége nemzeti, irodalmi és nyelvi tekintetben amannak volt nagyobb, ami természetes is, mert a Károlyi fordítása eleitől kezdve a *nép* kezén forog, mint a család könyve, minden korlátozás nélkül, míg a Káldyé, valóban, sohasem lett népkönyvvé. Ha azzá lett volna, ma már több kiadást számlálna, mint a Károlyi-biblia, mert hazánkban a római katolikus hívek száma sokkal több, mint a protestánsoké. Megállapítható továbbá az is, hogy amint Németországban Dietenberger, De Wette, Sachs, Ewald, Weizsäcker, Kautzsch bibliafordításai jóságuk, tudományos értékük dacára sem tudtak Luther nép-

szerüvé vált, közkedvelt, megszokott bibliafordításával versenyezni, annak óriási tekintélyét csökkenteni: úgy nem tudtak versenyezni nálunk sem a Károlyi-bibliával a többi fordítók bibliái, sem a Káldyé, sem a Komáromié, sem a Kámoryé. A magyar bibliafordítások között ma is a Károlyi-biblia viszi a vezető szerepet, annak van a legnagyobb tekintélye, épp úgy, mint Németországban a Lutherének. Mint minden fordító, Károlyi is arra törekedett, hogy Isten ígését a maga aranytisztaságában tárja az Isten után áhítozó lelkek elé. Áldozatos munkája közben azonban ez az istenes vén ember bizonyára nem is sejthette, hogy Istennek olyan gazdag áldása lesz az ő önzetlen, nagy testi és lelki töredelemmel véghez vitt fáradozásán. A magyar protestáns egyház, Károlyi bibliája megjelenésének háromszázadik évfordulóján, 1896-ban, országos ünnepet rendezett Gönczön, ahol igaz háláját rótta le az ország minden részéből egybesereglett közönség jelenlétében. Ugyanekkor leplezték le a nagy bibliafordítónak a templom kerítésében felállított szép szobrát, amely ülőhelyzetben ábrázolja az istenes vén embert, térdén nyitott bibliával, jobb kezében író tollal.¹

A Károlyi-biblia sorsa azonos a Luther-biblia sorával. Lehetnek ezután is fejlett, tudományos mód-

¹ Dr. Iványi Béla debr. egyet. tanár, az Orsz. Levéltárban végzett kutatásai közben, teljesen hiteles adatokat talált arra nézve, hogy a bibliafordító Károlyi Gáspár, Gönc egykori hírneves papja, nem volt mindig gönci lelkész, mert életének egy eddig teljesen ismeretlen, de egyháztörténeti szempontból mód felett érdekes epizódjával kapcsolatosan kiderült, hogy Károlyi évekig *tállyai* pap is volt. (Prot. Szemle, 1926 : 415.)

szerrel és szövegkritikai alapon készült, tökéletesebb fordítások (mint amilyen pl. a Czeglédy Sándoré; tudomásunk szerint *Mészöly Gedeon* szegedi egyetemi tanár Pál apostol leveleit fordította le s tervezi kiadásukat), de a *nép* bibliája, megkapó, ódon színezeténél, kenetességénél, a nyelvünkbe, mindennapi beszédünkbe átment magyaros zamatú szólásainál, a nép ajkán élő, kedvelt kifejezéseinél fogva, magyar földön a jövőben is a Károlyi-biblia lesz, épp úgy, mint Németországban a Lutheré.

Örök érdeme marad a magyar protestántizmusnak, hogy a bibliát háromszáz esztendőn át, — az elnyomatás időszakát kivéve, amikor néhányszor idegen, külföldi segítséggel jelent meg — maguk a protestáns hívek saját költségükön rendezték sajtó alá, nyomtatták ki és terjesztették is, miáltal a magyar nemzeti nyelv és irodalom fejlesztése körül is elvéghetetlen érdemeket szereztek.

BIBLIOGRÁFIA.

Könyvészeti művek, lexikonok, irodalom-történetek, egyháztörténetek:

Szabó Károly: Régi Magyar Könyvtár. I. k. Az 1531—1711-ig megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve. Bp. 1879. — *Sztripszky Hiador*: Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár c. munkájának I—II. kötetéhez. Pótlások és igazítások. Egybeállította: —. Bp. 1912. — *Petrik Géza*: Magyarország bibliographiája 1712—1860. I—III. k. Bp. 1888—1891. — *Petrik Géza*: Magyar könyvészet. 1860—1875. Bp. 1885. — *Kiszlinsky-Sándor*: Magyar könyvészet. II. k. 1876—1885. Bp. 1890. — *Petrik Géza*: Magyar Könyvészet 1886—1900. Bp. 1905. Magyar Könyvészet. 1901—1910. Bp. 1917. A—P. betűig. — *Sándor István*: Magyar Könyvesház, avagy a magyar könyveknek kinyomtatások szerént való rövid említésök. Győr, 1803. 8 r. — *Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái. I—XIV. k. A Magyar Tud. Akad. megbízásából írta: —. Bp. 1891—1914. — *Mindszenti Sámuel*. A Broughton-féle „Religióról való historiai lexikon“ I-éső darabjának (Komárom, 1792.) Magyar Biblia c. szakaszában (302—310. l.) olvasható a magyar bibliák jegyzéke. — *Ványi Ferenc*: Magyar Irodalmi Lexikon. Bp. (1926.) — *Benedek Marcell*: Irodalmi Lexikon. Bp. 1927. — *A Beöthy-Badics-féle* Képes magyar irodalomtörténet. 3-ik kiadás. Bp. 1906. I—II. k. — *Beöthy Zsolt*: A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban. I—II. k. Bp. 1886—1887. A M. Tud. Akadémia kiadása. — *Toldy Ferenc*: A magyar irodalom története a legrégibb időktől a jelenkorig. Pest, 1864—5. IV-ik kiadás, 1878. — *Bodnár Zsigmond*: A magyar irodalom története. I—II. k. Bp.

1891. — *Horváth Cyrill*: A régi magyar irodalom története. Bp. 1899. — *Ferenczi Zoltán* (szerk.): A magyar irodalom története 1900-ig. (A Műveltség Könyvtára. XI. k.) Bp. 1913. — *Pintér Jenő*: A magyar irodalom története a legrégebbi időktől Bessenyei György felléptéig. I—II. k. Bp. 1909. — *Pintér Jenő*: A magyar irodalom történetének kézikönyve. I—II. k. Bp. 1921. — *Zoványi Jenő*: Theológiai Ismeretek Tára. I—III. k. Mezőtúr. 1894—1901. 8 r. — *Márki József*: Kalauz az összes magyar irodalom története és könyvészetében. Bp. 1878. (2—4—26. l., 210 l.). — *Bod Péter*: A szent bibliának története. Szeged. 1748. 2-ik kiadás uott. 1756. 3-ik uott. 1782. — *Tóth Ferenc*: A Magyar s Erdély-Országi Prot. Ekklesiák története című 1808-ban Komáromban kiadott munkájában A magyar bibliákról c. szakasz. (337—345. l.). — *Varga István*: Exegetica Theológia. II-ik rész. Debr. 1816. (A bibliafordítások jegyzékével.) — *Varga Lajos*: A ker. egyház történelme. Új kiadás. Átnézte Zoványi Jenő. I—III. k. Sárospatak. 1905—1906. — A magyarhon proteštáns egyház története. Farkas József, Kovács Sándor és Pokoly József közreműködésével. Szerk. Dr. Zsitinszky Mihály. Bp. 1907. — *Balogh Ferenc*: A magyar Biblia kiadásai korrend szerént. Révész szerk. Figyelmező. 1870. 428—434. .. — *Erdős József*: Az új-zövetségi kánon fordításairól. Egyet. Phil. Közl. 1906. 276—285. l. s különnyomatban is. — *Dr. Erdős József*: Új-zövetségi bevezetés. Pépa. 1911. (Ref. Egyházi Könyvtár. VII. k.) 665—675. (A magyar bibliafordítások.) — *Gerő János*: A kath. magyar bibliafordítások története. Bp. 1901. — *Balogh Ferenc*: A magyar biblia történelme. (A magy. prot. egyháztörténelem részletei. Debr. 1872. 161—183. l.). — *Budai Esaiás*: Propaedeumata theologiae christianae. Debrecini. 1817. (A 458—474. l. foglalkezik a magyar bibliafordítókkal.) *Balogi Mór*: A Biblia Tholuck August után. Pest. 1864. (A 127—215. l. felsorolja a magyar bibliafordításokat.) — *Balogi Aladár*: A magyar nyomdászat történelmi fejlődése 1472—1877. Bp. 1878. — *Tóthfalusi József* a Képes

Szent Biblia (1910.) elé írt előszóban felsorolja a magyar bibliákat. — *Harsányi István*: A reformáció hatása a magyar közművelődésre. Bp. 1923. (A magyar bibliafordításokat az 5—23. l. tárgyalja.) — *Forgács Gyula*: A belmisszió és cura pastoralis kézikönyve. Pápa, 1925. (357—372.: A magyar biblia.) — Egyes bibliakiadások előszavában az addig megjelent magyar bibliafordítások és kiadások föl vannak sorolva. (Tótfalusi-féle, 1685., továbbá 1751-iki bázeli, Bárany—Sartorius-féle, 1754.; 1776-iki lipseai, 1765-iki utrechti, stb. Legteljesebb Szombathi János pataki tanár jegyzéke: Rövid tudósítás a magyar bibliáról, a Pethe-féle 1794-iki utrechti bibliában. Ebben van szó először a bártfai 1607-iki bibliáról. — *Herzog—Hauck*-féle Realencyklopädie für prot. Theologie u. Kirche 3-ik kötetében (Leipzig, 1897.) a Magyarische Bibelübersetzungen c. szakasz (115—118. l. Balogh Ferenc-től.) — *Ersch—Gruber*-féle Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste X. rész (Leipzig, 1823.), 40. lap. — *Wesprémi István*: Succincta medicorum Hungariae et Transylvaniae biographia. IV-ik kötet. Bécs, 1787. a 30. s. köv. l. felsorolja a magyar bibliafordításokat. — *Miller*: Fragmenta veteris typographiae Magno—Varadiensis. Pestini, 1863. — *Hagemann*: Nachrichten von Uebersetzungen der Bibel. — *Le Long (Jacobus)*: Bibliotheca sacra seu syllabus omnium ferine Sacrae Scripturae editionum ac versionum secundum seriem linguarum, quibus vulgatae sunt. Recensuit et castigavit Christ. Fried. Boernerus. 1—2. Lipsiae. 1709. 8. r. — *B. Riederer*: Nachrichten zu Kirchengelahrten- und Büchergeschichte; ausgedruckten und ungedruckten Schriften gesammelt. Altorf, 1765. I—II. (A II-ik kötetben (11. s. köv. l.) felsorol több magyar nyelvű bibliakiadást.) *Widekind*: Ausführliches Verzeichnis von raren Büchern. IV. Stück. 619. l. említi az 1737-iki és 1745-iki utrechti bibliát. — *Németh (Joh.)*: Memoria Typographiarum inelyti regni Hungariae et magni principatus Transylvaniae. Pesthini. 1818. 8 r. — *Csűrös Ferenc*: A debreceni városi nyomda története. 1561—1911.

Debrecen. 1911. — *Usulhy Zsigmond*: Magyar prot. egyháztörténet. Debr. 1877. (59. s. köv. l. Komáromi Csipkés bibliájáról.) — *Payr Sándor*: Magyar pietisták a XVIII. században. (Magy. Prot. Egyh. Monogr. I. k.-ben Bp. 1898. 158. l.). — *Toldy Ferenc*: Adalékok a régibb magyar irodalom történetéhez. (Érték. és széptud. köréből. I. k. Pest, 1870. Akadémia. (102—174. l.)) — *Szabó Károly*: Az erdélyi közkönyvtárak régi magyar könyveiről. Erdélyi Múzeum-Egylet Évkönyvei V. és VI. köt. 1866—67. — *Naményi Lajos*: A nagyváradi nyomdászat története. Magyar Könyvszemle. 1901. — *Szilágyi Sándor*: Kecskeméti ref. anyakönyvi füljegyzések. (Beeses füljegyzések a magyar bibliákról.) Sárospataki Füzetek. 1858. 65. s. köv. l.

A kódexek korához:

Döbrentei Gábor: Régi magyar Nyelvemlékek. I. k. 1838: ... Bécsi-kódex. III. k. 1842: Müncheni kódex. — *Nyelvemléktár*. I. k. Régi magyar codexek: Bécsi codex. — Müncheni codex. Közzéteszi Volf György. Bp. 1874. — *Nyelvemléktár*. VIII. k. ... Apocodex. Kulesár-codex. Közzéteszi Volf György. Bp. 1879. — *Mészöly Gedeon*: Új nyelvemléktár. I. k. Bp. 1916. (Bécsi-kódex.) — *Békesi Emil*: Adalékok a legrégibb magyar Szentírás korának meghatározásához. Magyar Sion. 1880. évf. — *Horráth Cyrill*: Huszita emlékeink. (I. K. 1896.) — *Melich János*: Jegyzetek a Müncheni- és a Bécsi-kódexhez. Nyelvtud. Közlem. 1910. évf. — *Jireček József*: Einiges über die culturellen Beziehungen der Ungarn und Böhmen im XIV. u. XV. Jahrhunderte u. über die ungarischen Hussiten. Prag, 1885. — *Szily Kálmán*: A Müncheni Codex kora. Magyar Nyelv, 1907. — *Melich János*: A Müncheni kódexhez. M. Nyelvőr. 1901. 418. l. — *Dingfelder Ede*: Legrégibb bibliánk nyolvéről. Bp. 1901. — *Erdélyi Lajos*: Legrégibb bibliánk nyolvéréről. Magyar Nyelvőr. 1912. évf. — *Zolnai Gyula*: Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig. Magyar Nyelv. 1905. — *Simonyi Zsigmond*: Az Apoc-

kódex. Magyar Nyelvőr. 1910. — *Mészöly Gedeon*: Legrégibb bibliafordítóinkról. Magyar Nyelv. 1917. 36. és 71. l. — *Szily Kálmán*: Tamás és Bálint, a Biblia első magyar fordítói. Magyar Nyelv. 1911. évf. — *Melich János*: A Bécsi- és Müncheneri-kódex írói. Magyar Nyelvőr 1898. évf. — *Mészöly Gedeon*: A Döbrentei-kódex evangéliumai és a Müncheneri-kódex. Magyar Nyelv. 1913. évf. — *Mészöly Gedeon*: A Döbrentei-kódex és az Apoc-kódex második keze. Irtört. Közlemények. 1915. évf. — *Bognér Mikály*: A Bécsi-, Müncheneri- és Apoc-kódex mondattana. Zsombolya. 1912. — *Timár Kálmán*: Prémontrei kódexek. Kalocsa, 1924. (A Huszita-bibliát prémontreinek mondja!) — *Gálos Rezső*: Legrégibb bibliafordításunk. Bp. 1926. (It. Füz. Szerk. Császár E. 9. sz.) A Huszita-bibliát bencésnek mondja! — *Tóth Szabó Pál*: A cseh-huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon. Bp. 1917. — *Boros Alán*: Zsoltárfordítás a kódexek korában. Bp. 1903. — *A Jordánszky-kódex*. Régi Magyar Nyelvmélekek. V. kötet. Kinyomatta Toldy Ferenc. Bevezette: Volf György. A Magy. Tud. Akadémia kiadása. Bp. 1888. 4 r. — *A Jordánszky-kódex* kiegészítő része Győrben. (M. Könyvszemle. 1880. 91. l.) — *Volf György*: Báthori László és a Jordánszky-kódex bibliafordítása. Bp. 1879. (Értekezések a nyelv. és széptud. köréből. VII. k. 10. sz.) — *Sigray Pál*: Boldog Báthori László méltatása. Századok. 1911. évf. — *Veinstein—Heves Kornél*: A Jordánszky- és Erdy-codex. Magyar Nyelvőr. 1894—1895. évf. — *Suhajda Lajos*: Az Erdy- és a Jordánszky-kódex kéthetős magánhangzói. (Nyelvtud. Közlem. 1901. évf.) — *Hubert Emil*: Ki volt Bertalan pap, a Döbrentei-kódex másolója. Magy. Könyvszemle. 1898. — *Mészöly Gedeon*: A Döbrentei-kódex zsoltárai és az Apoc-kódex. M. Nyelvőr, 1914. 2. sz. — *Farkas Gyula*: A Döbrentei Codex és Komjáthy Benedek. M. Nyelv. 1914. 225—227. l. — *Vargha Damján*: A Döbrentei codex mint Halábori Bertalan pap írása. Szent István Akadémia Értesítője. 1919. — *Vargha Damján*: Ősi nyolcas versforma kódexeink bibliafordításában. Békefi-émlék-

könyv. Bp. 1912. — *Szerecz A. Imre*: Kódexeink párhuzamos szentírási töredékei. Bp. 1916. — *Horváth Cyrill*: A Batthyány-codexről. (I. K. 1905.)

A nyomtatott bibliák korához:

Komjáthy B.: A sz. Pál levelei magyar nyelven. Krakó, 1533. Szilády Áron nagyértékű jegyzeteivel hasonmásban kiadta a M. T. Akad. Bp. 1883. — *Praknoi Vilmos*: A legrégibb magyar nyomtatvány. Magyar Könyvszemle. 1879. 169—180. l.) — *Rupp Kornél*: A krakkói töredékről. Akad. Értesítő. 1896. 414—420. Tanulmányok a XVI. század vallási irodalmából c. 1898-ban megj. kötetében is. — *Eötvös Lajos*: A legelső nyomtatott magyar könyv. Szana-féle Figyelő. 1871. 13. sz. — *Jacobi Gyula*: Komjáthy Benedek „Sz. Pál Levelei.” M. Nyelvőr, 1889. 308—317. l. — *Rupp Kornél*: Komjáthy Benedek és Erasmus. (E Ph K. 1895. évf. 691—700 l.) Tanulmányok c. kötetében is. (1898.) — *Trócsányi Zoltán*: „Zent Pál leveley” nyelvéről. Magyar Nyelv. 1908. 406—410. l. — *Viski Károly és Borbély István*: Régi szentírásfordítások. Komjáthy Szent Pálja. — A Heltai-féle biblia. Nyelvészeti füzetek. 61. sz. Különny. a M. Nyelvörből. Bp. 1910. — *Harsányi István*: Komjáthy Benedek vallása. Sárospataki Ref. Lapok. 1910. — *Trócsányi Zoltán*: Komjáthy Benedek becsülete. Magyar Nyelv. 1910. 254. l. — *Harsányi István*: Erasmus és Komjáthy. E. Ph. K. 1925. 7—10. füz. — *Pesti Gábor*: Új-Testamentum magyar nyelven. (A négy evangélium.) Bécs, 1536. Szilády Áron nagybecsű jegyzeteivel hasonmásban kiadta a Magy. Tud. Akadémia Bpsten. 1895-ben. — *Rupp Kornél*: Az első magyar Újtestamentum 1536-ból. (Pesti Gábor Újtestamentoma.) Prot. Szemle. 1896. 592—599. l. Tanulmányok c. kötetében (1898.) is. — *Kocsner Róbert*: Pesthy Muzsér Gábor Újtestamentumának mondattana. Bp. 1913. — *Toldy Ferenc*: Pesti Gábor. Magyar költők élete. I. k. Pest, 1870. 6—10. l. — *Illéssy János*: Adatok Pesti Gábor életéhez. I. K. 1893. — *Thaly Kálmán*: Pesti Gábor életéhez. (Abafi-féle Figyelő. 1878. V. k. 394. l.) —

Rupp Ferencl. Ozorai szentírásfordításai. (Ozorai művéből (1535.) kiszedett idézetek. Irod. tört. Közlem. 1896. 290—308. l. — *Révész Imre*: Erdösi János magyar protestáns reformátor, különös tekintettel némely magyar tudósok balvéleményére. Debrecen, 1859. — *Dankó József*: Joannes Sylvester Pannonius Professors der hebräischen Sprache an der Wiener Universität Leben, Schriften und Bekanntheit. Wien, 1871. — *Salamon Ferenc*: Összegyűjtött kisebb művei. I. k. Kisebb történelmi dolgozatai. Bp. 1875. 21—34. l. (Sylvesterről.) — *Szilády Aron*: Erdösi Sylvester János. R. M. K. T. II. k. Bp. 1880. 432—441. l. — *Hajnóczi Iván*: Sylvester János életéhez. Irodalomtörténet. 1913. évf. — *Melich János*: Erdösi Sylvester nevéről. Magyar Nyelv. 1912. évf. — *Tolnai Vilmos*: Erdösi Sylvester nevéről. uott. 1912. évf. — *Négyesy László*: A mértékes magyar verselés története. Bp. 1892. — *Trócsányi Zoltán*: Irodalmi nyelvünk fejlődéséről. Magyar Nyelv. 1918. évf. — *Bruckner Győző*: Volt-e Sylvester löcsei prédikátor? Irod. Közlem. 1919—1921. évf. 174—178. l. — *Melich János*: A legrégebb magyar nyelvű nyomtatványok. Irodalomtörténet. 1912. évf. — *Farkas Lajos*: Zsoltárváltásunk Sz. Molnár Albert előtt. Prot. Szemle. 1898. 534—536. l. (Benczédi Székely Soltár-áról.) — *Radácsi György*: Emlékjelek, bizonyságok. Összegyűjtött dolgozatok. I. k. Sárospatak. 1906. 289—294. l. (Benczédi Székely Zsoltárfordításáról.) — *Szilády Aron*: Régi Magyar Költők Tára. VI. k. Bp. 1896. 324—333. l. (Heltai Gáspár-ról.) — *Borbély István*: Heltai Gáspár. Kolozsvár. 1907. — *Borbély Ferenc*: Heltai Gáspár. (Az unitárius vallás Dávid Ferenc korában és azután. Szerk. Dr. Boros György. Kolozsvár, 1910. 12—22. l.) — *Szilády Aron*: Régi Magyar Költők Tára. VI. Bp. 1896. 323—324. l. (Gyulai Istvánról, Heltai társáról.) — *Borbély István*: A Heltai-féle biblia. Keresztény Magvető. 1910. Magyar Nyelvőr. 1910. 5. füz. — *Ráth György*: Heltai Soltárának 1561-iki változat-kiadása. Magyar Könyvszemle, 1883. 270. l. — *Udvardy Sándor*: Heltai Gáspár bibliafordításának története és jellemzése.

Szarvasi áll. segély. cv. főgimn. értesítő. 1898—99. Szarvas, 1899. — *Zsilinszky Mihály*: Ieltai Gáspár élete és művei. Budapesti Szemle. 1883. — *Trócsányi Zoltán*: Ieltai Gáspár Újtestamentum-fordításáról. Magyar Könyvszemle. 1917. évf. — *Révész Imre*: Méliusz Péter emlékezete. Debrecen, 1873. — *Novák Béla*: Méliusz Péter élete és munkái. Irodalomtört. tanulmány. Bp. 1899. 8 r. — *Balogh Ferenc*: Méliusz élete, háza, emléke s mai utóda, Kiss Aron. (Debr. Képes Kalendárium. 1902. II. évf. 20. l.) — *Kanyaró Ferenc*: Melius ismeretlen és elveszett művei. Magyar Könyvszemle. 1906. 289—320. l. — *Révész Imre*: Emlékbeszéd Méliusz Péter halála háromszázados fordulata alkalmával Debrecenben. (Révész-féle Figyelmező. 1873. 1. l.) — *Zorányi Jenő*: Tanulmányok a magy. prot. egyház és irodalom történetéből. Sárospatak, 1887. — *Zorányi Jenő*: Könyvszereti adalékok Melius Péter irodalmi működéséhez. Magyar Könyvszemle. 1888. 186—188 l. — *Zorányi Jenő*: Még egy adat a Melius Péter irodalmi működéséhez M. Könyvszemle. 1914. 193—194. l. — *Nemes Béla*: Méliusz Juhász Péter. (Koszorú. 178.) Bp. Év n. — *Erdős Károly*: Méliusz üzenete. Debr. 1923—4. (Aprófüzetek 5. sz.) — *Décsi Lajos*: Félégyházi Tamás Új Testamentuma. 2. kiadás. (Debr. 1609. körül.) Magyar Könyvszemle. 1899. 279—280. l. — *Szabó József*: Károlyi Gáspár élet- és jellemrajza. 12 arannyal jutalmazott pályamű. Sárospataki Lapok. 1890. 754., 788., 816. l. Megjelent a Radácsi szerkesztette Károlyi-emlékkönyvben is (79—107. l.), s különyomatban is a Károlyi-szobor képével. Sárospatak, 1890. — *S. Szabó József*: Károlyi Gáspár, a bibliafordító. Hat képpel. Debr. 1912. 8 r. (Prot. Ifj. és Népkönyvtár. Szork. S. Szabó J. 109. k.) — *H. Kiss Kálmán*: Károlyi Gáspár életrajza. 1529—1592. Károlyi-emlékkönyv. Szork. Kenessey Béla. Bp. 1890. 5—45. l. — *Novák Lajos*: Károlyi Radics Gáspár életrajza. Prot. Szemle. 1891. 20—45. l. — *Novák Lajos*: Károlyi Gáspár volt-o Radics Gáspár és Radics volt-o Károlyi? Prot. Közlöny. 1890. 45—46. sz. — *Rácz Kálmán*: A Károlyi Gáspár és Káldy

György bibliafordításai és a Károlyi biblia-fordításának védelme. Sárospatak Lapok. 1891. évf. és különnyomatban is. Sárospatak, 1892. — *Törökery Kálmán*: Károlyi Gáspár. 1529—1592. Prot. Egy. és Isk. Lap. 1890. 1271. h. — *Bal-lagi Aladár*: Károlyi fordítása és a vizsolyi nyomda. Prot. egyh. és isk. lap. 1876. 1356. h. — *Décsi Lajos*: A bártfai biblia töredékeiről. I. K. 1904. 317. l. — *Horváth Cyrill*: A bártfai biblia. (Négy hasonmással.) Magyar Könyv-szemle. 1904. 307—321. l. — *Décsi Lajos*: Szenczi Molnár Albert. 1574—1633. (Magyar Tört. Életr.) Bp. 1897. — *Décsi Lajos*: Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai. Bp. 1898. — *Pázmány Péter*: Isteni igazságra vezérlő kalauz. Pozsony, 1613., 1623., 1637. Nagyszombat, 1766. — *Novák Béla*: Káldy György élete és munkái. Szombathelyi kir. kath. főgimn. értesítő 1900—1901. — *Révai Sántor*: Káldy György bibliafordítása. Pécsi áll. fő-reáliskola értesítője. 1902—3. Pécs, 1903. — *Kiss Ignác*: Káldy György nyelve. Értekezések a nyelv- és széptud. köréből. XI. k. 8. sz. 1884. — *Káldy György*: Szent Bib-liájához (Bécs, 1626.) csatolt *Oktató Intés* c. tordalék. — *Dengelegi Péter*: Rövid anatomia, melylyel Káldy György-nek a sz. Biblia felől való Oktató Intése megvizsgáltatik. Gyulafehérvár, 1630. — *Pécsváradi Péter*: Felelet Páz-mány Péternek két könyvecskéire. Debr. 1629. — *Pósa-házy János*: Igazság istáppja. Sp. 1669. — *Décsi Lajos*: Ma-gyar író és könyvnyomtató (Misztótfalusi Kis Miklós) a 17. században. (Magyar Tört. Életrajzok) Bp. 1899. — *Szilágyi Sándor*: Az amszterdami biblia történetéhez. Magyar Könyvszemle, 1894. 378—379. l. — *Radácsi György*: A Károlyi-biblia háromszázados örömmünnepének emlék-könyve. Szerk. Sárospatak, 1891. Kiadta a Károlyi emlék-bizottság. — *Károli emlékkönyv*. Szerkesztette: Kenessey Béla. Bp. 1890. A Magy. Prot. Irodalmi Társ. kiadása. — *Szilágyi Sándor*: A Károlyi-biblia történetéhez. Magyar Kvszemle. 1890. 21—22. lap. — *Károly Gy. Hugó*: Abauj-megye XVI. századbéli műveltségtörténelméből. Bp. 1876. — *Csontos József*: A Károlyi-biblia nyelve. Károli-Emlék-

könyv. Szerk.: Kenessey Béla. Bp. 1890. 79—181. l. — *Harsányi István*: A vízsolyi biblia ismeretlen, 1600 körüli kiadásának töredékei. Sárospataki Ref. Lapok. 1909. 381—392. l. — *Markusovszky Sámuel*: Bél Mátyás. (M. Prot. Irod. Társ. pozsonyi Emlékkönyve.) Bp. 1900. 59—77 l. — *Harsányi István*: Az 1725-iki amsterdami Újtestamentom. Sárospataki Ref. Lapok. 1924. 18—19. sz. — *Harsányi István*: Hollandiában nyomtatott magyar bibliák. Sárospataki Ref. Lapok. 1922. 21. sz. — *Füzy János*: A gönci ref. egyház története. Sárospataki Lapok. 1884. 21—26. sz. — *Duka Tivadar* beszéde a Károli-émlék-ünnepély alkalmával Sárospataki Lapok. 1890. 38. sz. Debreceni Prot. Lap. 1890. 39. sz. Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1890. 38—39. sz. — *Br. Prónay Dezső*: Beszéd a Károli-szobor leleplezésénél. (Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1890. 38. sz.) — *Duka Tivadar után Nagy Gusztáv*: Károlyi Gáspár háromszázados ünneplése. Sárospataki Lapok. 1890. 492. l. — *Rácz Kálmán*: A magyar protestantizmus hála-ünnepé Göncön 1890. szept. 14-én. (Sárospataki Lapok. 1890. 38. sz.) — *Szuhay Benedek*: Károli szobra előtt. (Költemény.) Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1890. 37. sz.) — *Szikszay András*: A Károli-ünnepen. Költemény. (Sárospataki Lapok. 1890. 38. sz.) *Molnár Lajos*: Károlyi Gáspár szobránál. Költemény. (Radácsi Gy. szerkesztette Károlyi-émlékkönyv. 1891. 146—148. lap.) — A tiszántúli ref. egyházkerület egy végzése a Károli-féle biblia fordítás kijavítása ügyében 1813. jan. 5. 15. sz. (Révész-féle Figyelmező. 1876. VII. évf. 231. l. — Kis Biblia, avagy a' keresztyénnek hite és kötelességei a' Szent Írás szavai szerint. Ezt megelőzi: a' Bibliáról 's annak olvasásáról való elmélkedés. Bétsbon, 1820. 8 r. 296 lap. (Németből ford. Igaz Sámuel.) Ismertetését lásd Debr. Prot. Lap. 1916. 536—37. l. — *W. J. M.* (= *Wadasi Jankovics Miklós*): Biblia, tudniillik a Szentírás külön és eredeti magyar fordításainak öt példái. Pest, 1834. (Ujabb nyomtatás a pesti Egyházi Folyóírás 4-ik füzetéből.) — *Horváth János*: Sürgős igazítási valók. (Biblia kell.) Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1844.

24. sz. — *Bloch és Székács*: Biblia kell. (Fordítási mutatóványokkal.) Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1844. 24. sz. — *Bibliai táborozások*. uott. 29. sz. — *Török (Pál)*: Erdélyi zsinat 's Dinter biblia-magyarázata, egyveleg 's új indítvány. (Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1844. 34. sz.) — *Ballagi Mór*: Tanulmányok a magyar bibliafordítások körül. Nyelvtud. Közlemények. III. k. Pest. 1864. — *Ballagi Mór*: A biblia. Pr. Egyh. és Isk. Lap. 1864. (10., 108., 141., 161., 193. l.) — *Tárkányi Béla*: A legújabb magyar Szentírásról. Pest, 1870. (Értekezések a nyelv. és széptud. köréből. I. k.) — *Weber Sámuel*: A szent írás. Egyházi Reform. Havi közlöny. 1872. (II. évf.) 165., 197. l.) — *Kovács Ödön és Keresztes József*: Néhány szó az új bibliafordításról. Egyházi Reform. 1874. (IV. évf.) 97., 170. l. — *Révész Imre*: Néhány szó a bibliafordítás kijavításáról. Révész-féle Figyelmező. 1875. 165. l. — A biblia magyar fordításának ügyéről. (Révész-féle Figyelmező. 1875. 111. l.) — *Kovács Albert*: Az új bibliafordítás ügyében. Egyházi Szemle. Szerk. Kovács Alb. Bp. 1875. V. évf. 424. l. — *Előleges* jelentés az Újtestamentomnak átnézett és javított Károli-féle fordításáról. (Révész-féle Figyelmező. 1876. 159. l. — *P. Nagy Gusztáv*: Az Újszövetség új magyar fordítása. Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1878., 1499., 1531., 1571., 1603. és 1627. h. (A legjobb onemű bírálatok egyike.) — *Hunfalvy Pál*: Észrevételek az új testamentom új fordításához. Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1878. 50., 51., 52. sz. — *Keresztes József*: Az Újszövetség bevett fordításának átdolgozata. Észrevételek a Károli-féle újtestamentom átdolgozott kiadására. Bpest, 1878. 8 r. 54. lap. Nyomatott Kolozsv. Kiadja a Brit. és Külf. Biblia-Társulat. — *Ballagi Mór*: Bibliafordításunk revisiója. Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1878., 1469. 1564. h. — *Millard Ede*: Az új-testamentum legújabb magyar átdolgozása. (A Győry—Menyhárt—Filó-féle Újszövetség-fordításról szóló jelentés.) Erd. Prot. Közlöny. 1878:338—339. l. — *Jancsó Benedek*: Szenczi Molnár Albert. Kolozsv. 1878. — *Keresztes József*: Az új Bibliafordítás ügyében egy kis szóváltás Menyhárd János-

sal. Egyházi és Isk. Szemle 1879. (IV. évf.) 216., 229., 246., 262., 294., 310. l. — *Haendel Vilmos*: Még néhány szó az új testamentom új fordításához. Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1879. 176. h. — Az új szövetség fordítása. Czelder-féle Figyelő. 1879. I. évf. 61. l. — s. n.: Néhány szó a bibliafordítás ügyéhez. Egyházi és Iskolai Szemle. 1879. 145., 161. l. — *P. Nagy Gusztáv*: Még egyszer az Újszövetség magyar fordítása. Feleletül Menyhárt János úrnak. Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1879. 432., 493., 529., 559. h. — A bibliafordítások történetéhez. Erdélyi Prot. Közlöny. 1879. 104—106. l. — *Sz.*: Az Ótestamentom új átdolgozása. Egyházi és Iskolai Szemle. 1879. 33., 50., 84., 118. l. — Fordítási kísérlet a britt Biblia-társulat által újabban kiadott fordításnak felhasználásával (a bevett szöveg szerint.) Czelder-féle Figyelő. 1880. (II. évf.) 340. l. — A debreceni ref. zsinat 1881-iki jegyzőkönyvének 209. és 240. sz. pontja. (Szeremley beszéde a biblia új kiadása ügyében.) — *Radácsi György*: Az új biblia hírére. Sárospataki Lapok. 1885. 47—48. sz. Emlékjelek, bizonyságok. Össze-
gyűjtött dolgozatok. II. k. Sárospatak, 1910. 172—185. l. — *Szász Károly*: Tájékozás a magyar-biblia átdolgozása tárgyában. Bp. 1886. nov. 6. A központi bizottság nevében. Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1886. 46. sz. Debr. Prot. Lap. 1886. 47., 48. sz. — *Balogh Ferenc*: Újabb lépések a magyar biblia ügyében. Debr. Prot. Lap. 1886. 233., 264. l. — A magyar biblia átdolgozása. Debr. Prot. Lap. 1886. 409. l. — (*Szász Károly*): Az Ó-Testamentom Károli Gáspár-féle fordításának átdolgozása. (Körlevél a ref., ág. hitv. evang., és a felkért munkatársakhoz szóló záradékokkal. Kelt Halas, 1886. jul. 20.) Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1886. 31. sz. — A biblia-revideáló bizottság ülése (Sárospataki Lapok. 1887. 15. sz. Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1887: 475. l.) — A bibliaterjesztés ügye hazánkban. Debr. Prot. Lap. 1887. 3. sz. — Bibliafordítás ügyében a fordítók közös tanácskozása. Debr. Prot. Lap. 1887. 120., 136. l. — *Ballagi Mór*: A bibliáról. (Felolvasás). Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1887. 11. sz. — *Radácsi György*: A revideált bibliáról és

bibliából. Sárospataki Lapok. 1890:560., 589., 608., 623., 641. l. — *Radácsi György*: A vizsolyi biblia előljáró beszéde. Sárospataki Lapok. 1890:717., 737., 769. l. — *Radácsi György*: Részletek a hazai régibb bibliafordítók műveiből. Sárospataki Lapok. 1890:762. l. — *Jegyzőkönyv* a bibliarevizió tárgyában Sárospatakon 1890. szept. 12-én tartott értekezletről. Sárospataki Lapok. 1890. 39. sz. Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1890. 38. sz. (Tudósítás). — *Hamar István*: A Brit és Külföldi Biblia-Társaság. Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1892. 35. évf. 840. l. — *Hamar Andor*: A Brit és Külföldi Biblia-Társaság. Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1892. 35. évf. 77. l. — *Rácz Kálmán*: Ballagi Mór a Károlyi-bibliáról. Sárospataki Lapok. 1892. 27. l. — *Radácsi György*: A javított bibliáról és bibliából. Sárospataki Lapok. 1896. 89 l. — *E. J.*: A magyarázatos bibliáról. Debr. Prot. Lap. 1896. 631. l. — *Gyulai Ferenc*: Még egyszer a magyarázatos. Debr. Prot. Lap. 1896., 644. l. — *Szöts Farkas*: A Károli-biblia revíziója. Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1896. 15. sz. — *Szöts Farkas*: Javaslat (a tervező-bizottság nevében) a magyarázatos biblia ügyében. Prot. Irod. Társaság Emlékkönyve. Bp. 1897. 28—32. l. — *Szász Károly*: Jelentés az Ó-testamentum Károli-fordításának az angol Biblia-Társaság segélyével eszközölt revíziójáról. Prot. Szemle. 1898:497—503. l. — *Radácsi György*: Az átdolgozott Károli-bibliáról és bibliából. Prot. Szemle. 1898. 504., 576. l. — *Radácsi György*: Az átdolgozott Ó-szövetségi szentírás. Sárospataki Lapok. 1898:873., 892., 904. — *Radácsi György*: Az Izr. Magy. Irod.-Társulat által kiadott „Szentírás. I. k. A Tóra Mózes öt könyve. Bp. 1898.“ c. fordítás. bírálat. Prot. Szemle. 1899. 52—56. 196—223 l. — *Venetianer Sándor*: Az új Ó-szövetség. (Az 1898-ban megjelent revideált Ószövetség részletező bírálat.) Szeged, 1900. 8 r. — *Kardos Albert*: XVI. századi irodalmunk kultúrális jelentősége. (Szól Károlyi, Káldy fordításáról is.) Egyet. Phil. Közöny. 1900:96—98. l. — *Sz. F.*: A revideált Károli biblia. Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1901. 753. l.

— *Adorján Ferenc*: Az iskolai bibliáról. Prot. Egyh. és

Isk. Lap. 62. évf. 146. — *Adorján Ferenc*: Az iskolai biblia. Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1901. 44. évf. 774. — *Pukánszky Béla*: Az Ó-testamentum revideált fordításáról. Theol. Szaklap. 1902—3. I. évf. 77—84. l. — *Hetvényi Lajos*: Bibliái olvasókönyv. és kis biblia. Prot. Egyh. és Isk. Lap. 66. évf. 55. l. — *Bereczki Sándor*: A bibliai olvasókönyvről. Prot. Egyh. és Isk. Lap. 66. évf. 22. l. — *Jausz Vilmos*: A biblia és a legújabb ásatások. Prot. Szemle. 1901:22. l. (Emlékkönyv.) — *Radácsi György*: A Brit és Külföldi Biblia-Társaság örömmünnepén. Sárospataki Lapok, 1904. 10. sz. — *Zoványi Jenő*: Adatok a magyar biblia történetéhez a brit és külföldi bibliatársulat megalapítása utáni időből. Sárospataki Lapok. 1904. (1—9. közlemény.) — *Balogh Ferenc*: A Biblia-társulat és a biblia. Prot. Szemle. 1904. 1. l. — *Kanyaró Ferenc*: A régi és legújabb magyar biblia. Ker. Magvető. 1904. 133—143. l. — *Raffay Sándor*: Keeskeméthy István: „Örömhír a mi Urunk Jézus Krisztusról. Irtá: Márk. Görögéből magyarra fordította —. Kiadja a Bethánia-Egylet. Bp. 1903.“ c. fordításának bírálatos ismertetése. Theol. Szaklap. 1904—5. (III. évf.). 67—71. l. — *Szöts Farkas*: A revideált Károli-biblia (Bp. 1908.) 538—541. l. — *Raffay Sándor*: A revideált biblia I—IV. Theol. Szaklap 1909. — *Raffay Sándor*: Képes Szent Biblia. (A Tóthfalusi-féle kiadás bírálatos ismertetése.) Theol. Szaklap. 1909. 314—315. l. — *B. Pap István*: A biblia ünnepe. Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1911. 235 l. — *V. S.*: A bibliafordítások nehézségei. Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1911. 54. évf. 86 l. — *Horsányi István*: A magyar biblia történetéhez. Magyar Nyelvőr. 1912. 4. füz. — A magyar biblia. (Hír az ág. evangélikusok biblia-fordítási tervéről. Az Evang. Lap 1916. 9. száma a revideált Károlyi-biblia mellett foglalt állást.) Debr. Prot. Lap. 1916. 118. l. — *Kiss Ferenc* (szerk.): Magyarázatos biblia. Debr. Prot. Lap. 1916. 401—402. l. (Keeskeméthy István Márk-fordítása.) Ismertetés. — *Biberauer Richárd*: A magyar biblia terjesztéséről. (Ébresztő. IV. évf. 4.) — A Skót Nemzeti Bibliatársulat. Élet és munka c. lap. I.

35. — Péchy Simon magyar bibliafordítása 1638-ból. Egyházi és Iskolai Szemle. 1880. (V. évf.) 196 l. (Ilir a fordítás fölfedezéséről.) Továbbá: Magyar Könyvszemle, 1880. 96. l. — Péchy Simon Psalteriuma. Az Irodalomtörténeti Bizottság megbízásából közléteszi *Szilády Aron*. (Bevezetéssel ellátott kiadás.) Bp. 1913. Kiadja a M. Tud. Akadémia. — *Koncz József*: Mutatvány Pécsi Simon bibliafordításából. 1643. Czelder-féle Figyelő. 1880. (II. évf.) 347. l. Pécsi Simon bibliafordítása 1643-ból. Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1880. 368. h. — *Földváry László*: **Komáromi Csipkés György és bibliája**. Prot. Szemle 1891. — *Szinyei Gerzson*: Adalék Komáromi Csipkés György életéhez és irodalmi működéséhez. (Révész-féle Figyelmező. 1875. 72. l.) — *Illésy János*: Komáromi Csipkés György bibliája. Magyar Könyvszemle 1889. 138—146. l. — *Széll Farkas*: Ujabb adalék Komáromi Csipkés György bibliájához. Magyar Könyvszemle. 1890. 136—145. l. — *Ferencai Zoltán*: Komáromi Csipkés György bibliája történetéhez. Erdélyi Múzeum. 1899:252. l. — *Szücs István*: Szabad királyi Debrecen város történelme. I—III. k. Debr. 1871. 778—781. l. (Komáromi Csipkés György bibliájáról.) — *Bárány József*: Nagymegyeri Besnyei György kézirati bibliafordítása. Adalék a magyar bibliafordítás történetéhez. Bp. 1885. Különnyomat a Magyar-Zsidó Szemle 1885. májusi számából. 8 r. 28 l. — **Kámory Sámuel**: Röpirat a biblia új magyar fordításának ügyében. Pozsony, 1863. 8 r. — **Kámory Sámuel**: Háromszázados mozzanat a magyar nemzet irodalmi terén. Pest, 1867. 8 r. 16. l. (Saját bibliafordításáról ír e röpiratban. — *Bokor József*: Kámory Sámuel bibliafordításának bírálata. Révész-féle Figyelmező. 1872. 263—279. l. — *Balogi Mór*: A legújabb bibliafordítás. (Kámory S. fordításának bírálata.) Prot. Tudományos Szemle. 1872. 33., 49., 65., 81. l. — **Kámory Sámuel**: „Honföldi Közlöny“ c. lapjában védelmezte bibliafordítását. 1872-ben. *Hornyánszky Aladár*: Kámori Sámuel. Theol. Szaklap 1902—3. (I. évf.) 161—164. l. (Nekrológ.) — *Hornyánszky Aladár*: Jelentés Kámory Sámuel irodalmi hagyatékáról.

(Pozsony, 1910.) Bibliafordításáról az 55. lapon van szó. — *Marlon Lajos*: Czegléd Sándor Új-zövettség-fordítása. Kálvinista Szemle. 1924. 22. sz. — *Csikész Sándor*: Új bibliafordítás. (Czegléd Sándor Új-zövettség-fordításának bírálata.) Prot. Szemle. 1924:490—500. l. — *Masznayk Endre*: Felhívása Új-testamentom-fordítása érdekében. Pozsony, 1916. szept. (Prot. Szemle. 1916 498—500 l.) — *Pruzsinszky Pál*: A biblia hatása a nemzetek erkölcsi-é-gére és szabadságszeretetére. Ébresztő. 11:87. — *Herzog Manó*: A biblia befolyása a XVI—XVII. sz. magyar iro-dalmára. (Magyar-zsidó Szemle. 1885. Különnyomatlan is.) — *Andrássy Kálmán*: A bibliáról. I—III. Sárospataki Lapok. 1884. 129., 150., 189. l. — *Kapi Béla*: A biblia és a társadalom. Prot. Szemle. 1904:397., 461., 583. l. — *Bancsó Antal*: A Biblia a könyvek könyve. Prot. Szemle. 1904. 197. l. — *Pollák Miksa*: Tompa Mihály és a biblia. Bp. 1912. — *Pollák Miksa*: Arany János és a biblia. Bp. 1904. — *Harsányi István*: Lorántfy Zsuzsánna bibliája. Sárospataki Ref. Lapok. 1909:432. l. — *Radócsi György*: A bibliáról. (Felolvasás.) Sárospataki Ref. Lapok. 1911. 34—35. l. — *Harsányi István*: I. Rákóczy György sárospataki bibliája. Múz. és Könyvt. Értesítő. 1912. 4. f. — *Harsányi István*: Hány-szor olvasta át I. Rákóczy György a bibliát? Sárospataki Ref. Lapok. 1913. 1. sz. — *Marlon Lajos*: I. Rákóczy György bibliája. Budapesti ref. theol. akad. értesítője. 1913—14-ről. Bp. 1914. — *Varga Zsigmond*: A biblia. Debr. Prot. Lap. 1915:249. l. — *Ajáky* (= *Bajky F.*): Iskolai és házi Kis Biblia. Elő Rész: Ó-Testamentom. Szerző: —. Pest, 1853. 56. Heckenast Gusztáv sajátja. — Második Rész: Új-Testamentom. Pest, 1853. 8 r. 52. l. Az Ó-testamentomi szemelvények. Ballagi Mór, az új-testamentumiak Károlyi fordítása szerint vannak közölve. — *Czakó Gyula*: Meliusz Jubász Péter élete. Debr. 1904. — *Schiller István*: Bogáti Fazekas Miklós élete és vallásos tárgyú költészete. Bp. 1915. — *Szilády-Dézsi*: Jegyzetek a R. M. K. T. VII. k.-hez. Bp. 1926. 363. (Meliusról.)

TARTALOM.

Előszó	Lap 3
1. A magyar biblia a kódexek korában. 1416—1533 ...	5
2. A magyar biblia Komjáthy Benedektől Károlyi Gáspár- párig. 1533—1590	16
3. A magyar biblia Károlyi Gáspártól 1661-ig	48
4. A magyar biblia 1661-től a XVIII. sz. végéig	69
5. A magyar biblia a XIX. és XX. században	87
6. A magyar biblia hatása, jelentősége, sorsa	112
Bibliográfia	130

